

“eI-BÂBÛSÛ'L-VASÎT”

eI-KÂMÛSÛ'L-MUHÎT'İN
İLK TÛRKÇE TERCÛMESİ

Doç. Dr. Murat KOBYA

“el-BÂBÛSÛ'L-VASÎT”

**eL-KÂMÛSÛ'L-MUHÎT'İN
İLK TÜRKÇE TERCÜMESİ¹**

Doç. Dr. Murat KOBYA

¹ Bu kitap, Murat KOBYA tarafından tamamlanan “Merkezzade Ahmed Efendi ve el-Bâbûsû'l-Vasîti (inceleme)” (İstanbul: 2005) adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

“el-BÂBÛSÛ’L-VASÎT” el-KÂMÛSÛ’L-MUHÎT’İN İLK TÛRKÇE TERCÛMESİ
Doç. DR. Murat KOBYA

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar Design

Yayın Tarihi: Ağustos 2024

Yayıncı Sertifika No: 49837

ISBN: 978-625-6069-49-7

© Duvar Yayınları

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

ARAPÇA SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARININ

BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ.....1

I. ARAPÇA SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARININ

GELİŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ.....2

II. ARAPÇA SÖZLÜK YAZIM EKOLLERİ.....3

A) MAHREÇ VE TAKLİP METODU EKOLÜ.....4

B) ÖZEL ALFABETİK DÜZEN EKOLÜ.....4

C) KÂFİYE DÜZENİ EKOLÜ5

D) MUTAT ALFABETİK DÜZEN EKOLÜ5

E) KELİMENİN TELAFFUZ ŞEKLİNE GÖRE

ALFABETİK DÜZEN EKOLÜ6

BİRİNCİ BÖLÜM

MERKEZZÂDE AHMED EFENDİ:

HAYATI VE ESERLERİ.....7

I. BABASI: MERKEZ EFENDİ.....9

II. HAYATI.10

III. ESERLERİ.....14

A) EL-BÂBÛSÜ'L-VASÎT14

B) DÜRRÜ'L-EFLÂK FÎ'L-MUKANTARÂT15

C) İSMETÜ'L ENBİYÂ VE TUHFETÜ'L-ASFİYÂ.....16

İKİNCİ BÖLÜM

EL-BÂBÛSÜ'L-VASÎT.....17

I. FÎRÛZÂBÂDÎ (Ö. 817/1415) VE EL-KÂMÛSU'L-MUHÎT 18

A) FÎRÛZÂBÂDÎ'NİN HAYATI.....18

B) EL-KÂMÛSU'L-MUHÎT19

II. ESERİN TANITIMI VE ÖZELLİKLERİ.....22

A) İSMİ.....22

B) TERTİBİ.23

C) METODU.25

D) KAYNAKLARI.....26

1) EL-KÂMÛSÛ'L-MUHÎT	26
2) MUHAMMED B. AHMED EL-EZHERÎ'NİN (Ö. 370/980) TEHZÎBÛ'L-LUĞA ADLI ESERİ.....	26
3) SIHÂH-I CEVHERÎ.....	26
4) ŞEYHÛ'L-EFÂZIL ALİ B. AHMED EL-FİNCİKİRDÎ EN-NÎŞÂBÛRÎ'NİN (Ö. 513/1119) TÂCÛ'L-EŞ'ÂR ADLI ESERİ.....	27
5) EBÛ'L-FAZL AHMED B. MUHAMMED EL-MEYDÂNÎ EN-NÎŞÂBÛRÎ'NİN (Ö. 518/1124) ES-SÂMÎ FÎ'L-ESÂMÎ ADLI ESER	27
6) FAHRUDDÎN HİNDÛŞAH B. SENCER B. ABDİLLÂH ES-SÂHİBÎ EL-KÎRÂNÎ EN-NAHCÛVÂNÎ'NİN (Ö.730/1329-30) MEVÂRİDÛ'L-EDEB ADLI ESERİ.....	28
7) ŞEMS-İ FAHRÎ EL-İSFAHÂNÎ'NİN MÎ'YÂRÛ'L-CEMÂLÎ ADLI ESERİ.....	28
8) KEMÂLÜDDÎN MUHAMMED B. MÛSÂ ED-DEMÎRÎ EŞ-ŞÂFÎ'NİN (Ö. 808/1405) HAYÂTÛ'L-HAYEVÂN ADLI ESERİ	28
9) LÛTFULLÂH B. YÛSUF EL-HALÎMÎ'NİN (Ö.900/1495) BAHRÛ'L-GARÂİB ADLI ESERİ	29
III. NÛSHALARI.....	30
A) NÛSHALARIN TAVSİFİ.....	30
1) MÛELLİF NÛSHASI	30
2) SÛLEYMANİYE KÛTÛPHANESİ, HAMÎDİYE BÖLÜMÜ, 1362 VE 1363 NUMARALI, İKİ CİLTTE OLUŞAN NÛSHA.....	31
3) SÛLEYMANİYE KÛTÛPHANESİ, HACI BEŞİR AĞA BÖLÜMÜ, 626 NUMARALI NÛSHA	32
4) SÛLEYMANİYE KÛTÛPHANESİ, ESAT EFENDİ BÖLÜMÜ, 3196 NUMARALI NÛSHA	32
5) SÛLEYMANİYE KÛTÛPHANESİ, YAZMA BAĞIŞLAR BÖLÜMÜ, 154 NUMARALI NÛSHA.....	33
6) ÜSKÛDAR'DA BULUNAN HACI SELİM AĞA KÛTÛPHANESİ, HACI SELİM AĞA BÖLÜMÜ, 1224 VE 1225 NUMARALI, İKİ CİLTTE OLUŞAN NÛSHA	34

7) HACI SELİM AĞA KÜTÜPHANESİ, KEMANKEŞ BÖLÜMÜ, 646 NUMARALI NÜSHA	34
8) TOPKAPI SARAYI MÜZESİ KÜTÜPHANESİ, HAZİNE BÖLÜMÜ, 1169 NUMARALI NÜSHA	35
9) TOPKAPI SARAYI MÜZESİ KÜTÜPHANESİ, AHMED III KİTAPLIĞI BÖLÜMÜ, 2703 NUMARALI NÜSHA	35
10) EDİRNE SELİMİYE KÜTÜPHANESİ 1965 NUMARALI NÜSHA	35
11) SAMSUN GAZİ KÜTÜPHANESİ, 1068 NUMARALI NÜSHA	35
B) NÜSHALARIN MUKAYESESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ	36
IV. SÖZLÜKTEN BAZI ÖRNEKLER.....	37
A) MÜFREDÂT BÖLÜMÜ'NDEN ÖRNEKLER	37
B) MÜREKKEBÂT BÖLÜMÜ'NDEN ÖRNEKLER.....	47
SONUÇ.....	51
EKLER.....	55
KAYNAKÇA.....	65

GİRİŞ
ARAPÇA SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARININ
BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ

I. ARAPÇA SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARININ GELİŞİMİNE BİR BAKIŞ

Sözlük, bir dilin ihtiva ettiği kelimeleri, manalarının açıklamasıyla birlikte özel bir tertibe göre ele alan kitaptır. Arap dilinde “*Mu’cem*” ve “*Kâmûs*” kelimeleri, Türkçedeki sözlük kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır.¹ Dil, insanlara ilişkilerini kurmak ve sürdürmek yönünde yardım eden bir araçtır. Dolayısıyla dilin sosyal bir fonksiyonu vardır. Dil-toplum ilişkisinden söz etmek, dili konuşan bireylerle dil arasındaki ilişkiden söz etmek demektir. Çünkü dil bir toplumun düşüncesinin sınırlarını ortaya koyan önemli bir araçtır. Birey dünyayı anadilindeki ayrımlar ve bu ayrımlar arasındaki ilişkilere göre algılayıp yorumlamaktadır. Dolayısıyla bir toplum, dilinin kelime dağarcığının müsaade ettiği ölçüde düşünebilir. Dilin kelime dağarcığı da ilgili olduğu toplumun hayat tarzı, kültürü, ananesi hakkında bilgi verir.²

Dil, sözlükler ve bu bağlamda dil eğitimi, küreselleşen dünyada insan ve toplumlar arası iletişimin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi ve tarihsel dil birikiminin etkin bir şekilde kullanılmasında özel bir yer arz eder. Özellikle bireyin duygu, düşünce ve şahsiyet inşası sürecinin olgunlaşarak model insan tipinin ortaya çıkmasında, kelime ve cümlelerin özel bir yeri vardır.³ Bununla birlikte kelime ve cümlelerin doğru ve aslına uygun bir şekilde ifade edilmesi toplumlararası kültürel işbirliğine ve toplumsal barışa da katkı sağlayabilir. Nitekim aslına uygun kullanılmayan kelime ve cümlelerin savaş ya da barış sebebi olduğuna dair örnekler mevcuttur. Dolayısıyla sözlük ve dil eğitimi üzerine yapılan çalışmalar günümüz dünyasında önem arz etmektedir.⁴

Arapça sözlük yazım çalışmaları Abbasiler devrinin ilk yıllarında başlamıştır. Daha önce sözlük yazım çalışmalarının başlamamış olması; İslam’dan önce Araplar arasında okur-yazarlık oranının düşük olması,

¹ Ahmed Abdülğafür Attâr, **Mukaddimeti’s-Sihâh**, 2. Basım, Beyrut: Dârü’l-İlm Lil-Melâyin, 1979, s. 38.

² Detaylı bilgi için bkz: Faruk Bozgöz, “*Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiginde Dil ve Sami Dilleri*”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 20, 277-294, Yaz 2004.

³ Detaylı bilgi için bkz: Seyyid Sancak, “*Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İdkab Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi*”, **dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)**, Bahar 2019, Cilt:7, Sayı:13, s. 94-115.

⁴ Seyyid Sancak, “Kur’an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde Empati Kavramı”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Vol. 3, No. 6, s. 51-52.

bedeviliğin ve savaşların yaygın olması, dillerini mükemmel bilmeleri ve şifahî söz söyleme geleneğinin canlı olmasıyla izah edilmektedir.⁵

Arapları sözlük yazmaya sevk eden en önemli etkenin Kur'an'ın lafızlarının doğru bir şekilde anlaşılması kaygısı olduğu, araştırmacılar arasında kabul gören bir düşüncedir. Arapların Kur'an'ın bazı lafızlarının manalarını araştırdıklarına dair rivayetler; sözlük yazım çalışmalarının başladığı dönemlerde yazılan Garîbü'l-Kur'ân konusundaki kitapların çokluğu; tefsir, fıkıh, belagat, nahiv, kıraat gibi ilimlerin başlangıçta Kur'an'ın muhafaza ve tefsiri gayesiyle ortaya çıkmış olması bu kabulü destekler mahiyettedir.⁶

Mısırlı araştırmacı **Ahmed Emin**'e (ö. 1954) göre, Arapça sözlük yazım çalışmaları, bizim sözlük olarak isimlendirebileceğimiz eser vücuda gelene kadar üç aşamadan geçmiştir. Ancak bu üç aşama birbirinden kesin çizgilerle ayırlanamamaktadır. Bilakis iç içe geçmiş tedvin faaliyetleridir. Buna göre; birinci aşamada kelimeler herhangi bir nizama bağlı olmadan rasgele toplanmıştır. İkinci aşamada ise belli bir mevzû ile ilgili olan veya aynı harfle başlayan kelimeler bir araya toplanmıştır. Üçüncü aşamada da dildeki bütün ya da birçok kelime belli bazı kaidelere göre muntazam bir şekilde izah ve tefsir edilmiştir.⁷

II. ARAPÇA SÖZLÜK YAZIM EKOLLERİ

Bugün anladığımız manada sözlük yazan ilk kişi **Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî**'dir (ö. 175/791). Arapça sözlük yazım faaliyetinin gelişimini beş ekol halinde inceleyebiliriz:

Birinci Ekol: Mahreç ve taklip metodu ekolü.

İkinci Ekol: Özel alfabetik düzen ekolü.

Üçüncü Ekol: Kâfiye düzeni ekolü.

Dördüncü Ekol: Mutat alfabetik düzen ekolü.

Beşinci Ekol: Kelimenin telaffuz şekline göre alfabetik düzen ekolü.

⁵ Emîl Ya'kûb, **el-Meâcimü'l-Luğaviyyetü'l-Arabiyye**, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-İlm Lil-Melâyîn, 1981, s. 24.

⁶ Hüseyin Nassâr, **el-Mu'cemü'l-Arabî**, Bağdat: 1980, s. 3; Emîl Ya'kûb, s. 26-27.

⁷ Ahmed Emin, **Duha'l-İslâm**, 5. Basım, Kâhire: Mektebetü'n-Nehda, 1956, s. 263-266.

A) Mahreç ve Taklip Metodu Ekolü

Bu ekolün kurucusu **Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî**'dir. **Halil b. Ahmed**'in yazdığı “*Kitâbü'l-Ayn*” adlı eser, aynı zamanda, ilk sağlam ve güvenilir sözlük olarak kabul edilmektedir. Kelimeler hançereden çıkış yerlerine göre sıralanmış, önce gırtlaktan çıkan harfler, sonra sırasıyla dil, diş ve dudaktan çıkan harfler ve nihayet illet harfleri sıralanmıştır. Sözlük “*ayn*” harfiyle başladığı için “*Kitâbü'l-Ayn*” olarak isimlendirilmiştir. Halil b. Ahmet kitabında Arap alfabesindeki harfleri şu şekilde sıralamıştır:

ع ، ح ، هـ ، خ ، غ ، ق ، ك ، ج ، ش ، ض ، ص ، س ، ز ، ط ، د ،
ت ، ظ ، ث ، ذ ، ر ، ل ، ن ، ف ، ب ، م ، و ، ا ، ي ، الهمزة

Kitabü'l-Ayn'daki bir diğer dikkate değer özellik de taklip metodudur. Bu sistemin esası, bir kelimenin anlamı verildikten sonra, aynı kelimenin harflerinin yerleri değiştirilerek yeni kelimeler elde edilmesi ve anlamlarının verilmesidir. Bu yer değiştirmelerle bazen anlamsız kelimeler de meydana gelmekte ve bu kelimelerin anlamsız olduğu belirtilmektedir.⁸

Halil b. Ahmed'in geliştirdiği sisteme göre yazılan eserlere örnek olarak; **Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî**'nin (ö. 370/980) “*Tehzîbü'l-Luğa*”, **Ebû Ali el-Kâfî**'nin (ö. 356/966) “*el-Bârî Fi'l-Luğa*” ve **Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Sîde**'nin (ö. 458/1065) “*el-Muhkem*” adlı eserlerini verebiliriz.

B) Özel Alfabetik Düzen Ekolü

Bu ekolün kurucusu “*el-Cemhere fi'l-Luğa*” adlı sözlüğün yazarı **Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan İbn Dureyd**'dir (ö. 321/933). İbn Dureyd, Halil b. Ahmed'in bulduğu taklip metodunu kullanmış, buna ilave olarak da özel bir alfabetik sistem geliştirmiştir. İbn Dureyd, önce kelimeleri iki harfli, üç harfli, dört harfli ve beş harfli oluşlarına göre taksim etmiş, daha sonra her bir bölümdeki kelimeleri, köklerini esas alarak kendi içinde alfabetik olarak sıralamıştır. Ancak İbn Dureyd'in alfabetik sisteminin bir hususiyeti vardır: Bu da kelimenin ikinci harfinin, alfabetik sıralamaya göre, aynı

⁸ Emil Ya'kûb, s. 46-52; Hüseyin Nassâr, s. 22-39.

kelimenin birinci harfinden sonra gelen bir harf olmasıdır. Çünkü taklip metodunu kullanmış olması sebebiyle o kelimeler daha önceki bölümlerde geçmiş oluyordu.⁹

Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004) de, “*Mekâyîsü'l-Luga*” ve “*el-Mücmel*” adlı sözlüklerinde, kendi icadı olan özel bir alfabetik düzen kullanmıştır. O, her kelimeyi, “*mekâyîs*” adını verdiği, kökünün asıl ve ortak manasına indirmekte ve daha sonra kelimenin müştakkâtını ve manalarını vermektedir.¹⁰

C) Kâfiye Düzeni Ekolü

Bu ekolün kurucusu, “*es-Sihâh*” adıyla tanınan “*Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-Arabîyye*” adlı sözlüğün müellifi **Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî**'dir (ö. 393/1002-3). Cevherî, söz konusu sözlüğünde kelimelerin kök harflerini esas alarak son harfleri müşterek olan kelimeleri bir araya toplamış, sıralarını birinci harflerin alfabetik sırasına göre tertip etmiştir. Son harfe “bâb”, ilk harfe ise “fasıl” adını vermiştir.¹¹

Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr'un (ö. 711/1311), Cevherî'nin “*es-Sihâh*”, Ezherî'nin “*Tehzîbü'l-Luga*”, İbn Sîde'nin “*el-Muhkem*” ve Ebü's-Seâdât Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) “*en-Nihâye Fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*” adlı kitaplarını bir araya getirmek suretiyle telif ettiği; seksen bin madde ihtiva eden ve Arap dilinin en büyük sözlüklerinden biri olan “*Lisânü'l-Arab*” adlı eseriyle¹², **Ebu Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî**'nin (ö. 817/1415) “*el-Kâmûsü'l-Muhît*” adlı eseri, Cevherî'nin geliştirdiği metoda göre yazılmış sözlüklerin en meşhurlarındandır.

D) Mutat Alfabetik Düzen Ekolü

Bugün en çok bilinen ve kullanılan sözlük yazım ekolü budur. Bu ekole uyularak yazılmış ilk orijinal eser, **Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî**'nin (ö. 538/1143) telif ettiği “*Esâsü'l-*

⁹ Cemal Muhtar, “*İslâm'da Sözlük Çalışmaları II.*”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4 (1986), s. 335-336; Emil Ya'kûb, s. 78-84; Hüseyin Nassâr, s. 40-47.

¹⁰ Hüseyin, İbrahim ve Mustafa Atay, **Arapça-Türkçe Büyük Lugat**, Ankara: Bayrak Matbaası, 1964, s. 22; Emil Ya'kûb, s. 85-86.

¹¹ Emil Ya'kûb, s. 105-112; Hüseyin Nassâr, s. 59-63.

¹² Emil Ya'kûb, s. 113-115.

Belâğa” adlı sözlüktür. Bazı araştırmacılar ez-Zemahşerî’den önce yaşamış olan **Muhammed Temîm el-Bermekî**’nin (ö. 398/1007) Cevherî’nin es-Sihâh adlı meşhur sözlüğünü, ufak bazı ilavelerle, mutat alfabetik düzene göre, düzenlediğini tespit etmişlerdir.¹³ Buna göre, -el-Bermekî’nin yaptığı işin orijinal bir sözlük yazımı olmadığını göz önünde bulundurarak- bu düzeni icat eden kişinin el-Bermekî, bu ekole göre ilk sözlük yazan kişinin ise ez-Zemahşerî olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴

Bu ekole bağlı olarak yazılan sözlüklerin ortak özelliği, kelimenin kök harflerini esas alarak; sırasıyla birinci, ikinci, üçüncü ve diğer harflerini alfabetik sıraya göre dizmeleri, mezîdât ve müştakkâtı da bu köklerin altında ele almalarıdır.

Bu ekole bağlı olarak yazılan sözlüklere örnek olarak; **Bitris el-Bustânî**’nin (ö. 1883) “*Muhitü’l-Muhît*”, **Luvis el-Ma’lûf**’un (ö. 1946) “*el-Müncid*” adlı sözlüklerini ve merkezi Kâhire’de bulunan Arap Dili Akademisi (Mecmeü’l-Luğati’l-Arabiyye) eliyle oluşturulan bir komisyon tarafından yazılan, 1960-61 yılları arasında iki cilt halinde neşredilen “*el-Mu’cemü’l-Vasît*” adlı eseri gösterebiliriz.

E) Kelimenin Telaffuz Şekline Göre Alfabetik Düzen Ekolü

Bu ekol, kelimenin kök harflerini esas alan alfabetik sözlük yazım ekolünün özellikle Arapça’yı yeni öğrenenler ve ilk öğrenim çağındaki çocuklar için teşkil ettiği zorlukları gören bazı çağdaş dilciler tarafından batılıların yazdıkları sözlüklerden esinlenerek geliştirilmiştir. Bu ekole bağlı olan sözlüklerde kelimeler, köküne bakılmaksızın, telaffuz edildiği şekliyle alfabetik olarak sıralanmaktadır. Esasında bu tertip, Araplar arasında eskiden beri biliniyordu. Sözlükçülük dışındaki bazı alanlarda da kullanılmıştır. Ancak dilciler, kelimenin köküyle irtibatını kopardığı için bu tertip şeklinden kaçınmışlardır.

Bu ekole göre yazılmış eserlere örnek olarak; **Abdullah el-Alâyîfî** tarafından 1963 yılında yayınlanan “*el-Merci*” ve Lübnanlı ediplerden **Cibrân Mes’ûd** tarafından 1964 yılında yayınlanan “*er-Râid*” adlı sözlükleri gösterebiliriz.¹⁵

¹³ Abdulğaffür Attâr, s. 89, 104-107.

¹⁴ Emîl Ya’kûb, s. 136-137.

¹⁵ Emîl Ya’kûb, s. 163-165.

BİRİNCİ BÖLÜM
MERKEZZÂDE AHMED EFENDİ:
HAYATI VE ESERLERİ

Babası meşhur Halvetî-Sünbülî şeyhi **Merkez Efendi**'dir. (ö. 959/1551-52) Bundan dolayı **Merkezzâde**, **İbn Merkez** ve **Merkezî** adlarıyla anılmaktadır. Burada **Merkezzâde Ahmed Efendi**'nin babası olan Merkez Efendi hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun buluyoruz:

I. BABASI: MERKEZ EFENDİ

İsmi **Mûsa**, lakabı ise **Merkez Muslihiddîn**'dir.¹⁶ Kısaca **Merkez Halife**¹⁷ veya **Merkez Efendi** diye anılmaktadır. Doğum yeri hakkında kaynaklarda geçen bilgiler birbirini tutmamaktadır. Mesela Sünbülüyye meşayihinden Yusuf b. Yakub, Germiyan iline bağlı **Uşak**'ta doğduğunu kaydederken,¹⁸ Atâî¹⁹ ve Bursalı Mehmed Tahir Efendi²⁰ **Denizlili** olduğunu zikrediyor. Lemezât müellifi ise "Germiyan iline bağlı **Kütahya** sancağının **Sarı Mahmudlu** köyünde vücuda gelmiştir"²¹ diyor.

Merkez efendi tasavvuf yoluna girmeden önce medresede ilim tahsil ediyordu. Şerhü'l-Akâid okumakta iken gönlüne tasavvuf aşkı düşmüş ve Lemezât müellifine göre Karaman'a,²² Yusuf Efendi'ye göre ise Amasya'ya²³ giderek, **Molla Habib Karamanî** ile buluşmuştu. Habib Karamanî'ye derviş olma arzusunu izhar edince Karamanî, "Senin şeyhin henüz posta oturmadı" demiş ve irşadının başkası eliyle olacağına işaret etmiştir.²⁴ Daha sonra İstanbul'a dönen Merkez Efendi **Ahmed Paşa b. Veliyyüddin**'in danışmendi olmuş ve uzun yıllar ondan ders okumuştur. Tahsilini sürdürürken aynı zamanda danışmend olarak Ayasofya'da vaaz ediyordu. Bu esnada tasavvuf meclislerine de katılıyordu.²⁵ Sonra İstanbul'da bulunan Etyemez Tekkesi şeyhinin kızıyla evlenerek aynı

¹⁶ Yusuf b. Ya'küb, **Menâkıb-i Şerif** ve **Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarikat-i Aliyye-i Halvetiyye**, h.1290, s. 46.

¹⁷ Taşköprizâde Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi, **eş-Şekâyiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâ-i Devleti'l-Osmâniyye**(nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul: Edebiyat Fak. Basımevi, 1985, s. 541.

¹⁸ Yusuf b. Ya'küb, s. 46.

¹⁹ Atâî, **Zeyl-i Şekâyik**, (Tarihsiz), s. 63.

²⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, h.1333, I.cilt. , s. 160.

²¹ Mahmûd Cemâleddîn el-Hulvî, **Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeât-ı Ulviyye**, (Hazırlayan: Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul: Marmara Ün. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., 1993, s. 461.

²² Hulvî, s. 461.

²³ Yusuf b. Ya'küb, s. 46.

²⁴ Yusuf b. Ya'küb, s.46 ; Hulvî, s. 461.

²⁵ Yusuf b. Ya'küb, s. 47.

tekkede riyazetle meşgul olmaya başladı.²⁶ Merkez efendi'nin, İstanbul'da tanınmış şeyhlerin sohbetlerine katıldığı halde, devranla zikir yaptırdığı ve vahdet-i vücûd anlayışına sahip olduğu gerekçesiyle ilk zamanlar, Koca Mustafa Paşa dergahı şeyhi ve Halvetî-Sünbülî kolunun kurucusu **Sünbül Efendi**'nin meclisine gitmediği,²⁷ ancak daha sonra keramet ehli olduğuna inanarak ona biat ettiği kaydedilmektedir.²⁸

Evli olduğu için seyrü sülûkunu dergâhta kalmadan evinde tamamlayan Merkez Efendi, Sünbül Efendi'den hilafet aldıktan sonra ilk olarak Aksaray'da **Kovacı Dede** adıyla anılan Halvetî Tekkesi'nde irşad faaliyetine başladı.²⁹ Bir müddet burada faaliyet gösterdikten sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi **Hafsa Sultan** Manisa'da bir cami ve zaviye yaptırıp Sünbül Efendi'den bir şeyh göndermesini rica edince, Merkez Efendi buraya gönderilmiştir.³⁰

Merkez Efendi, Sünbül Efendi'nin vefatından sonra İstanbul'a gelerek Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda postnişin olmuştur.³¹ Sünbül Efendi'nin adetini devam ettirerek Ayasofya ve Fatih camilerinde vaaz da ediyordu. Ayrıca onun, civar vilayetleri dolaşarak vaazlar ettiği ve halkı irşad etmeye çalıştığı da belirtilmektedir.³² Namaza ve bilhassa namazın cemaatle kılınmasına çok önem veriyordu. "İslâm ile küfür arasını ayıran namazdır, namazı terk eden kâfirden de yaramazdır" diye nasihat ederdi.³³ Gençliğinden beri sâhib-i tertîb olduğu³⁴ ve ömrünün sonuna kadar cemaati terk etmediği rivayet edilmektedir.³⁵ Çok alçak gönüllü olduğu, yanına aldığı bazı meyve ve yiyecekleri yolu üzerinde rastladığı çocuklara dağıttığı ve "Siz günahsız, masum yavrularsınız, dualarınız geri çevrilmez, bu yüzü kara, sakalı ak âsi için duâ edin" dediği nakledilmektedir.³⁶ Çift sürmekte olan köylüleri gördüğünde yanlarına

²⁶ Hulvî, s. 462.

²⁷ Yusuf b. Ya'kûb, s. 47.

²⁸ Yusuf b. Ya'kûb, s. 47-48 ; Hulvî, s. 462.

²⁹ Yusuf b. Ya'kûb, s. 48 ; Hulvî, s. 463.

³⁰ Yusuf b. Ya'kûb, s. 48-49; Hulvî, s. 463.

³¹ Yusuf b. Ya'kûb, s. 54-55; Hulvî, s. 463-464; Atâî, s. 205.

³² Yusuf b. Ya'kûb, s. 50-51; Hulvî, s. 465.

³³ Yusuf b. Ya'kûb, s. 49-50.

³⁴ Mecdî Efendi, **Terceme-i Şekâyik**, (Tarihsiz), s. 523.

³⁵ Yusuf b. Ya'kûb, s. 46.

³⁶ Yusuf b. Ya'kûb, s. 51-52; Hulvî, s. 465.

gider, “Bu öküzleri aç ve susuz koymayın, sırtlarına güçleri kadar yük vurun; yoksa vebal altında kalırsınız! Alimler, bir kimse hayvana nasıl muamele ederse, yarın öyle muamele görür, demişlerdir” diyerek nasihat edermiş.³⁷

Beş yüzden fazla halifesi olduğu belirtilen Merkez Efendi,³⁸ Yusuf Efendi'nin kaydına göre doksan yaşında,³⁹ Taşköprizâde'ye göre doksan yaşının üzerinde iken,⁴⁰ Hulvî'ye göre ise doksan dört yaşında,⁴¹ 959/1551-52 senesinde vefat etmiştir. Cenaze namazı **Şeyhulislâm Ebüssuûd Efendi** tarafından Fatih Camii'nde kıldıırıldıktan sonra bugünkü türbesinin bulunduğu yere defnedilmiştir.⁴²

Merkez Efendi'nin telif ettiği bir eser bulunmamaktadır. Yalnız Bursalı Mehmed Tahir üç tane ilahîsi olduğunu kaydetmektedir ki,⁴³ bunlar İsmail Yakıt tarafından, ihtiva ettiği bazı kavramlar açıklanarak neşredilmiştir.⁴⁴

II. HAYATI

Kaynaklarda, **Merkezzâde Ahmed Efendi**'nin hayatı hakkında çok fazla ayrıntıya rastlayamıyoruz. Genellikle, âlim ve fâzıl bir zat olduğundan ve meşhur lugat kitabı el-Kâmûsü'l-Muhît'i ilk Türkçe'ye tercüme eden kişi olduğundan bahsedilmektedir. Ahmed Efendi'nin soyundan gelen **Prof. Dr. Emel Esin**'de mevcut olan İstanbul'daki Merkez Efendi Külliyesi'nin hamam ve müştemilâtına ait 959/1552 tarihli vakfiyeye göre annesi **Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan**'dır. Vakfiye'de geçen “**Oğlum Ahmed Çelebi'nin vâlidisi Şah Sultan, ibneti Sultan Selîm Han**” ibaresi bunu göstermektedir.⁴⁵ Emel Esin'e göre, Merkez Efendi ile Şah Sultan'ın evliliği, 918-926/1512-1520

³⁷ Yusuf b. Ya'kûb, s.50.

³⁸ Yusuf b. Ya'kûb, s.56.

³⁹ Yusuf b. Ya'kûb, s.56.

⁴⁰ Taşköprizâde, s. 542.

⁴¹ Hulvî, s. 467.

⁴² Yusuf b. Ya'kûb, s. 56; Hulvî, s. 468.

⁴³ Bursalı, c.I, s.160.

⁴⁴ İsmail Yakıt, **Merkez Efendi ve Şiirlerindeki Tasavvuf Felsefesine Ait Kavramların Açıklanması**, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu 27-30 Eylül 1988*: Bildiriler, Denizli, 1989, s. 124-129.

⁴⁵ Emel Esin, “Merkez Efendi İle Şah Sultan Hakkında Bir Hâşiye”, **Türkiyât Mecmuâsı**, Cild: 19, (1977-1979), s. 66 ve 84-85.

yılları arasında Merkez Efendi Manisa'dayken gerçekleşmiş ancak fazla uzun sürmemiştir. Şah sultan daha sonra Lütfi Paşa ile evlenmiştir.⁴⁶ Merkez Efendi hakkında geniş bilgi veren “*Meşâyih-i Halvetiyye*” ve “*Lemezât*” gibi eserlerde Şah Sultan ile evlendiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Emel Esin bu durumu; padişaha rakip çıkmaları endişesi ile şehzadelerin öldürülmesinin lüzumlu görüldüğü Osmanlı muhitinde, sultan oğullarının da hayatının tehlikede sayıldığı ve doğumlarının gizlendiğini söyleyerek izah etmeye çalışmıştır.⁴⁷ Merkez Efendi ile Şah Sultan arasındaki aşırı yaş farkı sebebiyle evlenmelerini mümkün görmeyip, vakfiyede geçen, “Oğlum Ahmed Çelebi'nin vâidesi Şah Sultan, ibneti Sultan Selîm Han” ibaresini, Şah Sultan'ın Ahmed Efendi'yi manevî evlatlığa aldığı şeklinde yorumlayanlar da mevcuttur.⁴⁸

Yusuf b. Ya'kûb'un kaydına göre, Lütfi Paşa ile evli olan Şah Sultan, kocasının Yanya beyi olması üzerine buraya gitmişti. Yanya'da o zaman Merkez Efendi tarafından irşad için gönderilen, aynı zamanda Meşâyih-i Halvetiyye müellifi Yusuf Efendi'nin babası olan **Ya'kub Efendi** bulunmaktaydı. Daha sonra Lütfi Paşa'nın 940/1533 yılında Karaman Beylerbeyliğine tayin edilmesi üzerine⁴⁹, Şah Sultan Ya'kûb Efendi'den İstanbul meşâyihini sorar. Ya'kûb Efendi, “Merkez Efendi'ye varasın” diye tenbih edince⁵⁰ Şah Sultan İstanbul'da Merkez Efendi'ye intisap etmiştir. Hulvî'nin kaydına göre ise, Şah Sultan ile eşi Lütfi Paşa Yanya'dan gelirirken yollarını kesen eşkıyadan Merkez Efendi'nin manevî yardımıyla kurtulup sâlimen İstanbul'a vardıklarında Şah Sultan şeyhin huzuruna çıkararak kendisine biat etmiştir.⁵¹ Yukarıda da belirtildiği gibi Merkez Efendi hakkında bilgi veren mukaddem kaynakların hiç birisinde Merkez Efendi'nin Şah Sultan ile evlendiğine dair bir kayıt yoktur.

Ahmed Efendi babasından Arapça, Hadis, Tefsir dersleri okudu. Zamanla ilimde babasını geçtiği rivayet edilmektedir.⁵² Merkez Efendi

⁴⁶ Esin, s. 73.

⁴⁷ Esin, s. 73.

⁴⁸ Ali Haydar Bayat, “Yeni Kaynakların Işığı Altında Merkez Efendi ve Hakkında Bazı Yanlışlıkların Düzeltilmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 65 (Nisan 1990), s. 124.

⁴⁹ M. Tayyib Gökbilgin, “Lütfi Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VII, İstanbul: M:E:B., 1957, s. 97.

⁵⁰ Yusuf b. Ya'kûb, s.63.

⁵¹ Hulvî, s. 467.

⁵² Taşköprizâde, s. 549.

zaman zaman, “Oğlum Ahmed benden çok ileridir” dermiş.⁵³ Daha sonra tasavvuf yoluna girdi ve bu yolun müntehâsına kadar ulaştı.⁵⁴ Vaaz ve nasihatle meşgul oldu. Bu şekilde kendisinden pek çok kimse istifade etmiştir.⁵⁵ Ahmed Efendi, Arap Dilinin en önemli sözlüklerinden biri olan Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) “el-Kâmûsü'l-Muhît” adlı eserinin ilk Türkçe tercümesi *el-Bâbûs*'ü 950/1543 yılında tamamladı.⁵⁶ Bu tercüme ulema nezdinde çok itibar görmüştür.⁵⁷ Ertesi yıl babasının emriyle Üsküdar Nakkaştepe'de bulunan Baba Nakkaş Zâviyesi'nde irşad faaliyetine başladı.⁵⁸ Bir süre sonra memleketi Denizli'ye yerleşti ve orada evlendi.⁵⁹ Babasının 959'da vefatı üzerine -Hulvî'nin kaydına göre- İstanbul'a gelerek Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda iki yıl kadar posta oturmuştur. Daha sonra kendi isteği ile bu vazifeden feragat edip tekrar memleketine dönüp vefatına kadar orada irşadla meşgul olmuştur.⁶⁰ Makamından ayrılmak istediğinde, seccadeye münasip görülen Ya'kûb Efendi gelmekte tereddüt edince, Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin ısrarları üzerine bir müddet daha bekleyerek seccadeyi boş bırakmamıştır. Ya'kûb Efendi'nin kararını verdiğini öğrendiğinde ise dergâhtan ayrılmıştır.⁶¹ Ancak Hulvî'nin, bunları kaydetmekle birlikte, aynı eserin başka bir yerinde; Merkez Efendi'nin ileri gelen dört halifesi Köse Muhyiddin Efendi, oğlu Ahmed Efendi, damadı Muslihuddin Efendi ve Ya'kûb Efendi'yi saydıktan sonra, Ya'kûb Efendi için; “Merkez Efendi'nin postnişini ve kâim-i makamıdır” demesi anlaşılır gibi değildir.⁶²

Atâî de, Hulvî gibi, Merkez Efendi'nin makamına oğlu Ahmed Efendi'nin geçtiğini rivayet etmektedir. Ona göre, Ahmed Efendi 959/1552'dan 961/1554'e kadar posta oturduktan sonra makamından

⁵³ Yusuf b. Ya'kûb, s. 57.

⁵⁴ Mecdî Efendi, s. 435.

⁵⁵ Taşköprizâde, s. 550.

⁵⁶ Yusuf b. Ya'kûb, s. 57; Hulvî, s. 469; Mecdî Efendi, s. 435 ; Atâî , s. 63.

⁵⁷ Yusuf b. Ya'kûb, s.57.

⁵⁸ İsmail Durmuş, “Merkezzâde Ahmed Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2004, s. 206.

⁵⁹ Hulvî, s. 469.

⁶⁰ Hulvî, s. 469.

⁶¹ Hulvî, s. 479-480.

⁶² Hulvî, s. 468.

ayrılarak memleketi olan Uşak'a hicret edince, yerine Ya'kûb Efendi şeyh olmuştur.⁶³

Yusuf b. Ya'kûb'un kaydına göre ise Merkez Efendi'nin postnişini Ya'kûb Efendi'dir. Merkez Efendi vefat edince makamına, oğlu Şeyh Ahmed Efendi'nin geçmesi beklenmiş, ancak o tarihlerde taşrada bulunan Ahmed Efendi İstanbul'a gelmek istememiştir. Bunun üzerine İstanbul'da bulunan bütün meşâyih seccadeye Ya'kûb Efendi'nin geçmesini teklif ederek bunda ısrar etmişlerdir. Ya'kûb Efendi ise, o sırada Şah Sultan'ın yaptırmış olduğu Davutpaşa'daki tekkede faaliyet göstermekteydi. Şah Sultan gücenir diye, gelen teklif karşısında Koca Mustafa Paşa'ya gidip gitmemekte tereddüt ediyordu. Ancak, rivayete göre gece rüyasında Sümbül Efendi tarafından adı geçen dergâha geçmesi emredilince, Davutpaşa'daki zâviyeyi terk ederek Koca Mustafa Paşa postuna oturdu.⁶⁴ Öte yandan tarikat silsilelerini veren birçok eserde de Merkez Efendi'den sonra Ya'kûb Efendi'nin adı kaydedilmiş, Ahmed Efendi'den ise, hiç söz edilmemiştir.⁶⁵

Yusuf b. Ya'kûb, Şah Sultan tarafından, eşi Lütfi Paşa 946/1539 senesi başlarında sadrazam olduktan sonra yaptırılan Davutpaşa zâviyesinde, babasının on sekiz sene kaldığını ifade ediyor.⁶⁶ Dergâhın kuruluş tarihini 946 kabul edersek, on sekiz sene burada kalmış olan Ya'kûb Efendi, 964/1557 senesinden önce Koca Mustafa Paşa'ya geçmiş olamaz. Merkez Efendi 959/1552 senesinde vefat ettiğine göre beş sene boyunca postta Ahmed Efendi'nin oturmuş olduğuna hükmedilebilir. Bu durumda Ahmed Efendi eğer 963/1556 yılında öldü ise vefatı sebebiyle, değilse makamından feragat ettiği için yerine Ya'kub Efendi'nin geçtiği düşünülebilir.⁶⁷

Ahmed Efendi'nin vefat tarihi hususunda da kaynaklar ihtilaf etmektedir. Taşköprîzâde'ye göre 963/1556 yılında⁶⁸, Hulvî'ye göre ise; "Uşşâk"

⁶³ Atâî, s. 205.

⁶⁴ Yusuf b. Ya'kûb, s. 64.

⁶⁵ Abdullah Efendi, **Semerât**, s. 143; Harîrîzâde, **Tibyân**, II, 145a. (Aktaran: Reşat Öngören, **Osmanlılarda Tasavvuf**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, s. 75.) ; Zâkir Şükri Efendi, **Mecmûa-i Tekâyâ**, Berlin, 1980, s. 2.

⁶⁶ Yusuf b. Ya'kûb, s. 63.

⁶⁷ Öngören, s. 76.

⁶⁸ Taşköprîzâde, s. 550.

şehrinde, 970/1562-63 yılında⁶⁹ vefat etmiştir. Bunlardan Ahmed Efendi'nin çağdaşı olan Taşköprüzâde'nin verdiği tarih doğru olmalıdır.⁷⁰

Hulvî, Ahmed Efendi'yle ilgili şöyle bir menkûbe zikretmektedir:⁷¹

Şeyhin dostlarından biri gelip “-Çelebi oğlumu cinler rahatsız ediyorlar. Efendi'den bir dua isteyerseniz, beni size medyun bırakırsınız” dedi. Çelebi hemen: “-Ben sana bir kâğıt vereyim, veya bir derviş göndereyim” diyerek, bir dervişini yanına çağırıp, eline bir kağıt verdi ve “-Falan mescide var git, akşam namazından sonra orada cinler padişahı bulunacaktır. Bu kâğıdı ona ver ve bizden ona selam söyle” dedi. Bu olayı rivayet eden derviş:”-Varıp o yere gittim. Orada beklemekte iken gece yarısı oldu. O sırada binlerce askeri ile birlikte bir zat önümden geçmekte idi. Onu gören askerleri: “-Burada bir âdem oğlu var” deyip, beni yakalayıp, padişahları olan o zatın karşısına çıkardılar. Ben derhal selam verip şeyhimin selamını söyleyerek, gönderdikleri mektubu verdim. Mektubu okudu ve bu konunun araştırılmasını emretti. Az sonra adamları bir Habeş zâtı yakalayıp zorla huzura getirdiler. Padişah ona: “-O Ademi niçin rahatsız ediyordun?” diye sorunca, Habeşî: “-Bağımda idim, benim üzerime bastı ve hâtonumu incitip yaraladı” dedi. Hâtonunu getirdiler dilini çekmeye başladı. Padişahın emri ile Habeşî ve hâtonunu alıp götürerek astılar. Nakledildiğine göre: “- Bu dua okunur okunmaz, o gece oğlum eziyetten kurtuldu. Bu manayı o dervişten öğrendim, doğru başa gittim. Orada iki fareyi ipe asılmış bir halde buldum” diye nakledilmiştir.

III. ESERLERİ

A) el-Bâbüsü'l-Vasît

el-Kâmûsü'l-Muhît'in ilk Türkçe tercümesi olarak kabul edilen eser henüz basılmamıştır. Takip eden bölümde, bu eseri enine boyuna tanıtacağımızdan dolayı burada üzerinde durmuyoruz.

⁶⁹ Hulvî, s. 470.

⁷⁰ Durmuş, s. 207.

⁷¹ Hulvî, s. 469-470.

B) Dürrü'l-Eflâk Fi'l-Mukantarât

Ahmed Efendi'nin el-Bâbûs dışında, günümüze ulaşan tek eseri astronomi sahasında kaleme aldığı “Dürrü'l-Eflâk fi'l-Mukantarât” adlı eseridir.

Dürrü'l-Eflâk fi'l-Mukantarât adlı eserin tek yazma nüshası *Süleymâniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi bölümü, 2063/2* numarada kayıtlıdır. Nüsha, 21,2 x 15,6 (16,5 x 8) cm. ebadında, 13 satır, ta'lik hattıyla yazılmış ve mukavva ciltlidir. 15b-30b yaprakları arasında yer almaktadır. Bazı ibarelerin altının çizilmiş olduğu dikkat çekmektedir. İstinsahı Muhammed adlı bir şahıs tarafından, hicrî 30 Safer 1158 tarihinde Denizli'de tamamlanmıştır. Eser Arapça olarak telif edilmiştir. (Bakınız: EK 3)

Eserin başı:

الحمد لله الذي جعل البيوت الكواكب اثني عشر ودرجها ثلاثون ممر و جعلها متحركا فيها و جعل الشمس سراجا وهاجا ما دامت الشمس و القمر... و بعد فيقول العبد... أحمد ابن موسى البحرى الشهير بمركز زاده: لما رأيت رسالة الكثيرة في معرفة المقنطرات غير خالية عن الاطناب الغير المفيد او الايجاز المخل فلزم علينا ان أبين على ما هي عليه فاستصفيتها مشتملة على احدى و ثلاثون بابا و سميتها بدرّ الافلاك...

Eserin girişinde müellif, mukantarât hakkında daha önce yazılan eserlerin ya gereksiz ayrıntılarla dolu olduğunu ya da konunun anlaşılmasını engelleyecek kadar kısa tutulduğunu belirterek, kendisinin gereksiz bilgileri ayıklayıp gerekli ilaveleri yaparak bu eseri kaleme aldığını ve eserinin otuz bir bölümden oluştuğunu ifade etmektedir.

Eserin birinci bölümünde merkez, şâkûl, irtifâ', ufuk, medâr, kavis, mukantarât gibi konuyla ilgili kavramlar açıklanıyor. İlerleyen bölümlerde burçlar ve özellikleri, ebced harfleri, güneşin irtifâ, şafak, fecr-i sâni, zevâl-i şems, dört yön, kıblenin bulunması, günlük namazlarının vakitlerinin belirlenmesi gibi konular ele alınmaktadır.

C) İsmetü'l-Enbiyâ ve Tuhfetü'l-Asfiyâ

Bazı kaynaklarda, Merkezzâde Ahmed Efendi'ye bu isimde bir eser nisbet edilmekte, eserin üç "bâb" ve altmış "fasıl"dan meydana geldiği belirtilmektedir.⁷² Ayrıca Ahmed Efendi'nin bizzat kendisi *el-Bâbûs*'ün mukaddimesinde, "*İsmetü'l-Evliyâ*" adlı bir eser telif ettiğini belirtmektedir. Ancak biz, kütüphane kayıtlarında, bu isimlerden herhangi birini taşıyan bir esere rastlayamadık.

⁷² Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*, İstanbul: M.E.B., 1971, Cilt:2, s. 1141; Bursalı, s. 23.

İKİNCİ BÖLÜM
EL-BÂBÛSÛ'L-VASÎT

I. FÎRÛZÂBÂDÎ (Ö. 817/1415) VE EL-KÂMÛSÜ'L-MUHÎT

A) Fîrûzâbâdî'nin Hayatı

Tam adı, Ebu Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer eş-Şîrâzî el-Fîrûzâbâdî'dir.⁷³ El-Kâmûsü'l Muhît adlı sözlüğüyle tanınan Arap Dili, tefsir ve hadis alimidir. 729/1329 yılında İran'da Şîraz'a bağlı Kâzerun kasabasında doğdu. Babasının dil ve edebiyat alimi olduğu bilinmekte⁷⁴, ailesi hakkında başka bir bilgiye rastlanılmamaktadır. İlk tahsilini Kâzerûn'da babasının yanında yapan Fîrûzâbâdî, yedi yaşında iken Kur'an'ı ezberledi. Sekiz yaşında Şîraz'a gitti. Burada devrin alimlerinden dil ve edebiyat dersi aldı. 745 yılında Bağdat'a gelerek çeşitli hocalardan ders aldı ve yıllarca Bağdat Nizamiye Medresesi'nde müderris yardımcılığı görevi yaptı.⁷⁵ 755 yılında Şam'a geçti. Orada da yüz civarında hocadan ders aldı.⁷⁶ Bundan sonra Ba'lebek, Hama, Halep, Kudüs ve Mekke'ye gitti ve birçok medresede ders verdi. Bağdat hâkimi İbn Üveys'in daveti üzerine 794/1392 yılında tekrar Bağdat'a giden Fîrûzâbâdî, buradan İran ve Hindistan'a geçti. Hürmüz'den deniz yoluyla Mekke'ye giderken Yemen'in Aden ve Taiz şehirlerinde kaldı. Yemen Resûliyye Devleti meliki **el-Eşref İsmâil b. Abbas**'ın daveti üzerine başşehir Zebîd'e geldi. Melik tarafından önce Zebîd, daha sonra da 797/1395 yılında Yemen kadılığına tayin edildi. Fîrûzâbâdî, vefatına kadar bu görevi devam ettirmiştir. Bir taraftan da ders vermeyi sürdürüyordu. Zebîd'den zaman zaman Mekke ve Medîne'ye gidip mücâvir olarak kalan Fîrûzâbâdî, Mekke'de Melik el-Eşref adına bir medrese yaptırdı ve talebe okuttu. Seyahatleri sırasında bir taraftan ilim adamlarıyla fikir alışverişinde bulunurken, diğer taraftan devlet adamları katında büyük itibar gördü. Fîrûzâbâdî 20 Şevval 817 (2 Ocak 1415) tarihinde Zebîd'de vefat etti.⁷⁷

Velûd bir müellif olan Fîrûzâbâdî'nin, kaynaklarda yetmişden fazla eserinden söz edilmekteyse de bunlardan yarıya yakın bir kısmının

⁷³ Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, (Tahkikli Metin), Birinci Basım, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986, s. 11.

⁷⁴ Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, **Besâiru Zevi't-Temyiz Fî Letâîfi'l-Kitâbi'l-Azîz**, (Neşreden: M. Ali en-Neccâr) Kahire, 1383/1963, Cilt:1, s. 2.

⁷⁵ el-Fîrûzâbâdî, **Besâiru't-Temyiz**, s. 3.

⁷⁶ el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, (Tahkikli Metin), s. 12.

⁷⁷ el-Fîrûzâbâdî, **Besâiru't-Temyiz**, s. 3-7; **El-Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü'l-Muhît**,(Tahkikli Metin), s. 12-13.

günümüze ulaşmadığı sanılmaktadır. Eserlerinin yaklaşık yirmi dördünün dile, dokuzunun tefsire, on birinin hadise, sekizinin biyografiye, sekizinin coğrafyaya, altısının akâid ve fıkha, altısının da tarihe ait olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁸

B) el-Kâmûsü'l-Muhît

Tam adı, *el-Kâmûsü'l-Muhît ve'l-Kâbûsü'l-Vesît*'dir⁷⁹. Fîrûzâbâdî altmış cilt tutacağını tahmin ettiği bir sözlük yazmaya başlamış ve yaklaşık beş cildini kaleme almıştı. Daha sonra bunun pek kullanışlı olmayacağını dikkate alarak düşüncesinden vazgeçmiş ve iki ciltlik muhtasar bir sözlük hazırlamıştır.⁸⁰ Okyanus anlamına gelen “kâmûs” kelimesi, eserin şöhret bulmasından sonra “sözlük” anlamında da kullanılır olmuştur. El-Kâmûsü'l-Muhît adlı eserini 813/1410 yılında tamamlayan Fîrûzâbâdî, sözlüğünün Arap Dili'nin bütün kelimelerini ihtiva etmesini, ancak bununla birlikte vecîz olmasını hedeflemiştir. Kelimelerin dizimini Cevherî ekolüne göre yapmıştır. Şairlere kafiye, nâsirlere seci bulma kolaylığı sağlayan bu sistemde, daha önce de izah ettiğimiz gibi, son harfi aynı olan kelimeler bir araya toplanır. Kelime köklerinin esas alındığı dizimde kökün son harfi “bâb”, ilk harfi ise “fasıl” adıyla ve alfabetik sıraya göre dizilir. Ortada kalan harfler de alfabetik sırayı takip eder. Türemiş kelimeler de ilgili köklerin altında açıklanır.

Fîrûzâbâdî, eserinin mukaddimesinde Cevherî'nin Arapça kelimelerin yarısını sözlüğüne almadığını iddia etmektedir. Bundan dolayı Cevherî'nin Sihâh adlı sözlüğünde yer almayan kelimeleri kırmızı mürekkeple yazarak Sihâh'ı gözden düşürmek ve kendi sözlüğünün üstünlüğünü göstermek istemiştir.⁸¹

Sözlüğün yazımında iki temel kaynağa dayanmıştır. Bunlardan birisi, **Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde**'nin (ö. 458/1065) “*el-Muhkem*”, diğeri ise **Ebü'l-Fazl Hasan b. Muhammed es-Sâğânî**'nin (ö. 650/1252) “*el-Ubâb*” adlı sözlüğüdür.⁸²

⁷⁸ Hulûsi Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:13, İstanbul, 1996, s. 143.

⁷⁹ Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 2. Basım, Mısır: 1952, Cilt: 4, s. 418.

⁸⁰ El-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Cilt:1, s. 3.

⁸¹ el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Cilt:1, s. 3.

⁸² el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Cilt:1, s. 3.

Fîrûzâbâdî, sözlüğünün hacmini daraltmak için, kendisinden önce yazılmış olan bütün sözlüklerde vazgeçilmez olarak kabul edilen şiir, atasözü, ayet, hadis gibi kelimenin Arap dilinde kullanıldığını gösteren örnekleri (*şevâhid*) terk etmiş, uzun açıklamalardan kaçınmış, az sözle çok mana ifade etmeyi kendine düstur edinmiştir. Ayrıca kullandığı bazı kısaltmalar da sözlüğün hacminin azalmasını sağlamıştır. Bu kısaltmalardan en çok kullanılanları şunlardır: “ ج ” (çoğul), “ ع ” (yer adı), “ د ” (şehir adı), “ ة ” (köy adı), “ م ” (mâ'rif).

Maddelerin yazımında belli kurallara uymuş, önce mücerred daha sonra mezid kalıpları ve nihayet meşhur şahısları ve meşhur yerleri zikretmiştir. Sözlüğünün Arap Dili'nin bütün kelimelerini kapsamasını istediği için, garîb, müvelled ve yabancı kelimeleri lugatına almaktan kaçınmamış, bundan dolayı da eleştirilmiştir.

Kendisinden önce yaşamış meşhur şahısları -özellikle muhaddis ve fakihleri- şehir ve bölge isimlerini, bazı faydalı tıbbi bilgileri ve başta fıkıh ve arûz ilmi olmak üzere, çeşitli ilim dallarına ait terimleri izah etmeye özen göstermiştir. Kelimelerin doğru okunmasını sağlamak için hareketlerini belirtmiştir.⁸³

El-Kâmûsü'l-Muhît, çok beğenilip kullanılmış olmakla birlikte bazen tanımların anlaşılacak derecede kısa ve muğlak olması, birçok durumda kelimenin eş anlamlısının veya karşınının zikredilmesiyle yetinilmesi, mukaddimedede açıklanan ilkelere tam uyulmaması, sözlükle doğrudan ilgisi olmayan tıbbî bilgilere, meşhur şahıs ve yer isimlerine çok yer verilmesi, özellikle Sıhâh'a yapılan ilavelerde kelimelerin sıhhat derecelerine işaret edilmemesi gibi sebeplerden dolayı eleştirilmiştir.⁸⁴

Defalarca basılan el-Kâmûsü'l-Muhît üzerine şerh, hâşiye, ihtisar, ikmal (müstedrek), tenkit ve tercüme türü birçok çalışma yapılmıştır.

Eserin şerhleri içinde en önemlisi **Murtazâ ez-Zebîdî**'nin (ö. 1205/1790) “*Tâcü'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*” adlı eseridir. Zebîdî bu çalışmasını yüzden fazla eserden yararlanarak hazırlamıştır. Bu bakımdan Tâcü'l-Arûs hem şerh, ikmal, tashih ve tenkit özelliği taşımakta hem de es-Sıhâh'ı savunmaktadır. On dört yılda tamamlanan

⁸³ Hüseyin Nassâr, **el-Mu'cemü'l-Arabî, Neş'etihû ve Tetavvuruh**, 2. Basım, Kahire: 1968, Cilt:2, s. 575-580; Emil Ya'kûb, s. 119-124; Hulûsi Kılıç, “el-Kâmûsü'l-Muhît”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:24, İstanbul, 2001, s. 287.

⁸⁴ Hüseyin Nassâr, **el-Mu'cemü'l-Arabî, Neş'etihû ve Tetavvuruh**, Cilt:2, s. 599-600.

ve yüz yirmi bin kelime ihtiva eden bu dev eser, bugüne kadar yazılmış Arapça sözlüklerin en büyüğü olma özelliğine sahiptir.⁸⁵

El-Kâmûsü'l-Muhît, Türkçe'ye iki defa tercüme edilmiştir. Bunlardan ilki olan **Merkezzâde Ahmed Efendi**'nin, bizim de çalışmamızın konusu olan “*el-Bâbûs*” adlı eseri henüz basılmamıştır. **Mütercim Âsım Efendi** (ö.1235/1820) tarafından yazılan Kâmus Tercümesi diye de bilinen “*el-Okyanûsü'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsü'l-Muhît*” adlı eser hem tercüme, ikmal, tashih ve tenkit, hem de es-Sihâh'ı müdafaa özellikleri taşımaktadır. Bu eserin başlıca özellikleri şunlardır: el-Kâmûs'ta yetersiz olan hareke zaptı tamamlanmıştır. Açıklama ve delillendirme amacıyla âyet, hadis ve şiirlerden şevâhid ve örnekler eklendiği gibi “el-Muhkem”, “el-Ubâb” ve “et-Tâc” gibi kaynaklardan yeni kelime ve anlamlar eklenmiştir. Kelimelere Türkçe karşılık bulmakta büyük titizlik gösteren Âsım Efendi, bu hususta yalnızca yazı diliyle yetinmeyip halk ağzından da yararlanmıştır. Bu yönleriyle müstakil bir telif sayılabilecek olan eser, ilk defa II. Mahmud'un emriyle, 1230/1815-1233/1817 tarihleri arasında İstanbul'da basılmıştır.⁸⁶

Şerh, hâşiye ve tercümelerinde yer yer eleştirilen el-Kâmûsü'l-Muhît hakkında müstakil tenkit eserleri de yazılmıştır. **Dâvûdzâde Mehmed Efendi** (ö. 1031/1622)⁸⁷, “*ed-Dürrü'l-Lakît fî Ağlâti'l-Kâmûsi'l-Muhît*” adlı eserinde, el-Kâmûs'ta Cevherî'nin es-Sihâh'ına yapılan atıflardaki hataları ele almıştır⁸⁸. **Muhammed Sa'dullâh b. Nizâmeddîn el-Hindî el-Murâdâbâdî** (ö. 1294/1877) de, “*el-Kavlü'l-Me'nûs fî Sıfâti'l-Kâmûs*” adlı eserinde el-Kâmûs'u otuz beş yönden eleştirmiştir.⁸⁹ **Ahmed Fâris eş-Şidyâk** ise, “*el-Câsûs ale'l-Kâmûs*” adlı eserinde, sözlüğü yirmi dört noktada tenkit etmiştir⁹⁰.

⁸⁵ Hüseyin Nassâr, el-Mu'cemü'l-Arabî, Neş'etühû ve Tetavvuruh, Cilt:2, s. 639-679.

⁸⁶ Hulusi Kılıç, **Türkçe'de Arap Lexicographie'si Çalışmaları**, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya: 1972.

⁸⁷ Hatice Kelpetin Arpağuş, “Kara Dâvud İzmitî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:24, İstanbul, 2001, s. 360.

⁸⁸ Ahmed Şerkâvî İkbâl, **Mu'cemü'l-Meâcim**, Beyrut: 1987, s. 238; Hüseyin Nassâr, el-Mu'cemü'l-Arabî, Neş'etühû ve Tetavvuruh, Cilt:2, s. 606.

⁸⁹ Ahmed Şerkâvî İkbâl, s. 239; Hüseyin Nassâr, el-Mu'cemü'l-Arabî, Neş'etühû ve Tetavvuruh, Cilt:2, s. 601.

⁹⁰ Ahmed Şerkâvî İkbâl, s. 240; Hüseyin Nassâr, el-Mu'cemü'l-Arabî, Neş'etühû ve Tetavvuruh, Cilt:2, s. 615-617.

II. ESERİN TANITIMI VE ÖZELLİKLERİ

A) İsmi

Müellif, eserine “*el-Bâbûs*” (البَابُوس) adını vermiştir. Sözlüklerde, el-Bâbûs kelimesinin, deve yavrusu manasına kullanıldığı, insan için kullanıldığı zaman ise, beşikteki süt emen bebek ya da genel manada çocuk anlamına geldiği ifade ediliyor. “*Lisânü'l-Arab*”da bu kelimenin Arapça olup olmadığının ihtilafı olduğu belirtilirken⁹¹, “*el-Kâmûsü'l-Muhît*”te aslen Rumca olduğu ifade edilmektedir.⁹²

Ahmed Efendi eserine verdiği ismi ve niçin bu ismi verdiğini mukaddimede geçen bir ibarede açıklamaktadır. Ancak müellif nüshasında, söz konusu ibarenin bulunduğu sayfanın kenarına “*es-Sağîr*” kelimesinin eklendiği ve bir kesik çizgiyle metinde geçen “*el-Bâbûs*” kelimesine işaret edildiği; yine metinde geçen el-Kâmûs kelimesinin üst yanına “*el-Kebîr*” kelimesinin eklendiği görülmektedir.⁹³ Gerek eklenen kelimelerin yazıldığı mürekkebin ton farkından, gerekse de müellifin ferağ kaydında eserin adını yalnızca “*el-Bâbûs*” olarak zikretmesinden anlaşılabilen gibi bu ilaveler müellif tarafından yapılmamıştır. Ancak bu ilave kelimelerin kim tarafından ve ne zaman yazıldığını tespit etmek de mümkün görünmemektedir.

Biz, eserin ismini ve niçin söz konusu ismin esere verildiğini açıklayan ibareyi, yukarıda sonradan ilave edildiğini belirttiğimiz kelimeleri parantez içine alarak kaydedeceğiz:

...وَسَمَاءُ بِالْبَابُوسِ(الصَّغِيرِ) لَتَوَلَّدَهُ مِنْ الْقَامُوسِ(الْكَبِيرِ)...

Bu ibare, Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi bölümündeki nüshada da tıpkı müellif nüshasında olduğu gibidir. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa bölümündeki nüshada ise sonradan ilave edilen, parantez içinde gösterdiğimiz kelimeler yoktur. Müellif nüshasıyla aralarında önemli farklılıklar bulunan, Süleymaniye

⁹¹ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, 1. Basım, Beyrut: Dârü Sâdır, hicri 1304, Cilt:6, s. 23-24.

⁹² el-Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Cilt:2, s. 206.

⁹³ Merkezzâde Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, (Müellif Nüshası), Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Bölümü, Numara:2692, Varak: 1b.

Kütüphanesi Hamidiye bölümü 1362-1363, Yazma Bağışlar bölümü 154, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hacı Selim Ağa bölümü 1224-1225 ve Kemankeş bölümü 646 numaralı nüshalarda ise; eserin ismi “*el-Bâbûsü'l-Vasît*” olarak yer almaktadır. Bu nüshalarda yukarıdaki ibare şu şekildedir:

...وَسَمَّاهُ بِالْبَابُوسِ الْوَسِيطِ لِتَوَلُّدِهِ مِنَ الْقَامُوسِ الْمُحِيطِ...

Müellif bu ibarede, el-Kâmûs'tan doğduğu için eserine el-Bâbûs ismini verdiğini ifade ediyor. Şüphesiz Kâmûs deyince akla öncelikle el-Fîrûzâbâdî'nin meşhur sözlüğü el-Kâmûsü'l-Muhît gelmektedir. Bu esere kısaca el-Kâmûs da denilmektedir. el-Kâmûsü'l-Muhît'in şöhretinden dolayı, sonradan sözlük kelimesiyle eşanlamlı hale gelen “Kâmûs” kelimesi, bilindiği gibi “okyanus” anlamına gelmektedir. Bâbûs kelimesinin ise, “çocuk” anlamına geldiğini yukarıda belirtmiştik. Bu eser, el-Kâmûs'un tercümesi olması hasebiyle varlığını ona borçludur. Yani el-Kâmûs, el-Bâbûs'ün varlık sebebidir. Tıpkı babanın, çocuğun varlık sebebi olması gibi. Böylece müellif eserine el-Bâbûs adını vermekle, bu eserin müstakil bir telif olmadığını, el-Kâmûs'tan kaynaklandığını ifade etmiş olmaktadır. Aynı zamanda bu isimle, el-Kâmûsü'l-Muhît yanında eserinin küçüklüğünü ifade etmek istemiş olabilir. Ayrıca, kelimenin el-Kâmûs kelimesiyle kafiyeli olması da müellifin bu ismi tercih sebeplerinden birisi olabilir.

B) Tertibi

el-Bâbûs'ün, başka hiçbir sözlüğe tam olarak benzemeyen orijinal bir tertibi vardır. Sözlük, öncelikle “*el-Müfredât*” ve “*el-Mürekkebât*” adlarında iki ana bölüme ayrılmaktadır. el-Müfredât adlı bölüm, sözlüğün nerdeyse tamamını kaplamakta olup -diğer sözlükler gibi- tek tek kelimeleri ihtiva etmektedir. Bu bölümde, el-Kâmûs'ta olduğu gibi, Cevherî'nin icat ettiği kafiye düzeni esas alınarak, son harfi müşterek olan kelimeler “bâb” adıyla bir araya toplanmış, daha sonra her bâbdaki kelimeler, ilk harflerine göre “fasıl” adıyla alfabetik olarak sıralanmıştır. Ancak, el-Bâbûs'ün tertibini, Cevherî ekolüne bağlı olarak yazılmış sözlüklerden ayıran esaslı bir fark vardır. O da kelimeler bâblara ve

fasıllara taksim edilirken, köklerine itibar edilmemesi, kelimelerin telaffuz edildikleri şekliyle sıralanmış olmasıdır. Meselâ:

Ders (الدرس) , medrese (المدرسة) , tadrîs (التدريس) ve dirâset (الدراسة) kelimelerini, el-Kâmûsü'l-Muhît'te ve diğer Cevherî ekolüne bağlı olarak yazılmış sözlüklerde, hepsi De-Ra-Se (د - ر - س) kökünden geldiği için, Sîn Bâbının Dâl Faslında, birlikte, ilgili kökün altında sıralanmış olarak buluyoruz. el-Bâbüs'ta ise bu kelimelerin her biri ayrı bir madde olarak kabul edilmekte, (الدرس) kelimesi Sîn Bâbının Dâl Faslında, (المدرسة) kelimesi Tâ Bâbının Mîm Faslında, (التدريس) kelimesi Sîn Bâbının Tâ Faslında, (الدراسة) kelimesi ise Tâ Bâbının Dâl Faslında yer almaktadır.

el- Bâbüs'un Müfredât bölümünde, alfabetik olarak sıralanmış 28 bâb vardır. Bunlar şu şekilde sıralanmıştır:

Bâbü'l-Hemze(ا), Bâ'(ب), Tâ'(ت), Sâ'(ث), Cîm(ج), Hâ'(ح), Hâ'(خ), Dâl(د), Zâl(ذ), Râ'(ر), Zây(ز), Sîn(س), Şîn(ش), Sâd(ص), Dâd(ض), Tâ'(ط), Zâ'(ظ), Ayn(ع), Ğayn(غ), Fâ'(ف), Kâf(ق), Kâf(ك), Lâm(ل), Mîm(م), Nûn(ن), Vâv(و), Hâ'(ه), Yâ'(ي).

Fasıllar da aynı şekilde sıralanmıştır. Ancak ilk fasılın ismi “Faslü'l-Elif” olarak geçmektedir.

El-Bâbüs'ün bâb ve fasıl sıralamasıyla, el-Kâmûsü'l-Muhît'in bâb ve fasıl sıralaması arasında şu farklar göze çarpıyor: el-Bâbüs'ta Vâv(و) ve Yâ'(ي) harfleri iki ayrı bâb olarak ele alınırken, el-Kâmûs'ta bu iki bâb “Bâbü'l-Vâv Ve'l-Yâ' ” adı altında birleştirilerek Bâbü'l-Hâ'(ه) dan sonra yer almıştır. Yine el-Kâmûs'ta mezkur “Bâbü'l-Vâv Ve'l-Yâ' ” dan sonra, son olarak “Bâbü'l-Elifi'l-Leyyine” adlı bir bâb mevcut iken, el-Bâbüs'ta bu isimde bir bâb bulunmamaktadır. el-Bâbüs'un fasıl sıralamasında Vâv(و) Faslı, Nûn(ن) ile Hâ'(ه) Faslı arasında yer alırken; aynı fasıl el-Kâmûs'ta Hâ'(ه) Faslından sonra gelmektedir.

Sözlüğün “*el-Mürekkebat*” adlı ikinci ana bölümü çok kısa olup, 310 varaktan oluşan müellif nüshasının sadece son iki varagını teşkil etmektedir. Bu bölümde iki kelimededen oluşan, terkip halindeki çeşitli deyimler, isimler, meşhur kişi ve yer adları yer almaktadır. Bölüm sadece fasıllara ayrılmış olup üç fasıldan müteşekkildir. Bunlar; Faslü'l-Elif, Faslü'l-Bâ' ve Faslü'l-Lâm Ve'l-Elif'tir.

Ahmed Efendi sözlüğünde, anlamlarını mukaddimede açıkladığı bazı kısaltmalar kullanmıştır. Bu kısaltmalar şunlardır:

ع : Yer adı.

م : “Mislühû”(مثله) anlamdadır. Bu kısaltma söz konusu kelimenin manasının, bir öncekiyle aynı olduğunu ifade eder.

د : Şehir adı.

ه : Köy adı.

ج : Çoğul.

ف : “Herkes tarafından anlamı bilinmektedir” (ma’rûf) demektir.

C) Metodu

Ahmed Efendi, el-Kâmûs’u olduğu gibi tercüme yoluna gitmemiş, gerekli gördüğü yerlerde başka kaynaklardan ilaveler yapmış, bazı maddeleri özetleyerek ya da kısaltarak almış, bazı maddeleri hiç almamış, özellikle tıp, eczacılık, baytarlıkla ilgili terimlere Türkçe karşılık bulmaya özen göstermiştir. Sözlüğün “*Müfredât*” bölümü yaklaşık olarak *yetmiş bin*, “*Mürekkebât*” bölümü ise *beş yüz küsur* madde ihtiva etmektedir.

Sözlükte sadece isim ve harf türünden kelimelere yer verilmiştir. Hiçbir surette fiil türünden bir kelime sözlükte yer almamaktadır. Ayrıca kelimelerin cümle içinde nasıl kullanıldığına dair hiçbir örnek verilmemiştir. Halbuki Kâmûs müellifi buna çok önem veriyordu. Yalnızca bazı harf ve edatların cümlede kullanılışları ve yüklendikleri görevler belirtilmiştir. Masdar, ism-i fâil, ism-i mef’ûl, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tafdîl, ism-i tasğîr, sıfat-ı müşebbehe gibi fiilden türetilen isimlerin fiil köklerinden hiç bahsedilmemiştir.

Hayvan isimlerini izah ederken Ahmed Efendi’nin, **ed-Demîrî**’nin “*Hayâtü’l-Hayevân*” adlı eserinden birçok alıntı yaptığı açıkça görülmektedir. Ancak bitkilerle ve tıbbî faydalarıyla ilgili el-Kâmûs’ta verilen bilgilerin birçoğunu tercüme etmemiştir.

Eserde Eski Türkiye Türkçesi devrine ait bazı öz Türkçe kelimelerin kullanılmış olması ve Denizli ağzının bazı özelliklerini taşıması, Türk Dili araştırmaları açısından sözlüğe ayrı bir değer kazandırmaktadır.

D) Kaynakları

Müellif, eserinin mukaddimesinde yararlandığı kaynakları sayarak, eserini söz konusu kaynaklardan özetleyerek yazdığını belirtmektedir. Biz bu kaynakları, başta el-Kâmûsü'l-Muhît olmak üzere, kronolojik olarak sıralayacağız:

1) el-Kâmûsü'l-Muhît: Müellif, el-Kâmûs'u "*Kâbûsü'l-Kâmûs*" adıyla zikretmektedir. El-Bâbûs adlı eser, el-Kâmûsü'l-Muhît'in Türkçe tercümesi olma özelliğini taşıdığından dolayı, en önemli kaynağının söz konusu sözlük olması gayet tabiidir. el-Kâmûs ve müellifi el-Fîrûzâbâdî hakkında daha önce açıklama yapıldığından dolayı, burada yalnızca eserin ve müellifinin ismini zikretmekle iktifa ediyoruz.

2) Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) Tehzîbü'l-Luğa Adlı Eseri: Müellif, Ezherî'nin hangi eserinden faydalandığını açıkça belirtmiyor. Ancak, ismi belirtilmeyen bu eserin, Ezherî'nin "*Tehzîbü'l-Luğa*" adlı meşhur Arapça sözlüğü olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük bir dil, edebiyat ve fıkıh alimi olan el-Ezherî, 282/895 yılında, bugünkü Afganistan'ın kuzeybatısında yer alan Herat'ta doğdu. Fıkıh ve dil çalışmalarının yanında tefsir, hadis, şiir, tarih gibi ilimlerle de meşgul olan Ezherî bu alanlarda da eserler vermiştir. Ardında birçok eser bırakarak 370/980 yılında Herat'ta vefat etmiştir.

Müellif, ömrünün sonlarına doğru yazdığı "Tehzîbü'l-Luğa" adlı bu meşhur sözlüğünün tertibinde harflerin telaffuzunu esas alarak Halil b. Ahmed'in Kitâbü'l-Ayn'ında uyguladığı usulü benimsemiştir. Sözlüğün en önemli özelliği, bedevî Arapların kullandıkları garîp kelimeleri ihtiva etmesidir.⁹⁴

3) Sihâh-ı Cevherî: İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009 veya 393/1004) bu isimle meşhur olan "*Tâcü'l-Luğa Ve Sihâhü'l-Arabiyye*" adlı Arapça sözlüğüdür.

Aslen Türk olan Cevherî, Fârâb'da doğdu. İlk tahsilini Fârâb'da yapan Cevherî, daha sonra değerli hocalardan faydalanmak üzere Bağdat'a gitti.

⁹⁴ Katip Çelebi, Cilt: 1, s. 515; Kehhâle, Cilt: 8, s. 230; Selahattin Kıyıcı, "Ezherî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:12, İstanbul, 1995, s. 65.

Kuzey Irak, Suriye, Hicaz, Necid ve Damgan'da bir süre kalan Cevherî, daha sonra Horasan bölgesinin en büyük ilim merkezlerinden biri olan Nişabur'a yerleşti ve ömrünün sonuna kadar bu şehirde bir yandan eğitim-öğretim faaliyetleriyle bir yandan da eser telifi ve Kur'ân-ı Kerîm istinsahıyla meşgul oldu. Cevherî, sözlüğünü de burada yazmıştır.

Cevherî'nin Sihâh'ı Arap sözlükçülüğü tarihinde tertip itibariyle yeni bir çığır açtığı gibi sadece sahih kelimeleri ihtivâ etmesi açısından da ayrı bir özellik arz etmektedir. Yazıldığı günden beri şerh, tekmil, zeyil, ihtisar, tercüme ve tenkit gibi birçok çalışmaya konu olan Sihâh-ı Cevherî, defalarca basılmıştır.⁹⁵

4) Şeyhü'l-Efâzıl Ali b. Ahmed el-Fincikirdî en-Nîşâbûrî'nin (ö. 513/1119) Tâcü'l-Eş'âr Adlı Eseri: Dilci, edebiyatçı ve şair kişiliğiyle tanınan el-Fincikirdî'nin iki eserinden birisinin ismi "*Tâcü'l-Eş'âr*" diğerininki ise "*Selvetü's-Şîa*"dır.⁹⁶ Ahmed Efendi, el-Fincikirdî'nin hangi eserinden yararlandığını belirtmiyor. Ancak biz, adı zikredilmeyen eserin, "*Tâcü'l-Eş'âr*" adlı eser olduğu kanaatindeyiz.

5) Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nîşâbûrî'nin (ö. 518/1124) es-Sâmî Fî'l-Esâmî Adlı Eseri: Meşhur bir Arap dili ve edebiyatı alimi olan el-Meydânî aynı zamanda şair idi. Nişabur'un Meydân-ı Ziyâd adlı mahallesinde doğduğu için Meydânî nisbesiyle tanınmıştır. Velûd bir müellif olan Meydânî, ardında birçok eser bırakarak, hayatının hemen tamamını geçirdiği Nişabur'da 25 Ramazan 518/5 Kasım 1124 tarihinde vefat etmiştir.

Ahmed Efendi'nin el-Bâbûs'ü yazarken yararlandığı "*es-Sâmî fî'l-Esâmî*" adlı eser, Meydânî'nin telif ettiği Arapçadan Farsçaya bir sözlük olup, dinî tabir ve kelimeler (şer'iyât), canlılar (hayvânât), semavî varlıklar (el-âsârü'l-ulviyye) ve dünyevî varlıklar (el-âsârü's-süfliyye) olmak üzere dört bölüm halinde düzenlenmiştir.⁹⁷

⁹⁵ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannif'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru l-hyâi Turâsi'l-Arabî, 1957, Cilt:2, s. 267; Hulûsi Kılıç, "Cevherî, İsmâil b. Hammâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul, 1993, s. 459.

⁹⁶ Kehhâle, Cilt: 7, s. 27-28.

⁹⁷ Zülfikar Tüccar, "Meydânî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:29, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2004, s. 501-502.

6) Fahrüddîn Hindûşah b. Sencer b. Abdillâh es-Sâhibî el-Kîrânî en-Nahcûvânî'nin (ö.730/1329-30) Mevâridü'l-Edeb Adlı Eseri: en-Nahcûvânî, Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesindeki Kîrân şehrinde doğmuştur. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. İki meşhur eseri vardır: “*Mevâridü'l-Edeb*” adlı eseri bir Arapça şiirler antolojisi niteliğindedir. Nahcûvânî'nin diğer eseri “*Tecâribü's-Selef*” ise bir tarih kitabıdır. Bazı kaynaklarda “*Sihâhü'l-Furs*” adlı bir eserinden de bahsedilmektedir.⁹⁸ Katip Çelebi tarafından “*Sihâh-ı Acem*” adlı, Farsça grameriyle alakalı bir eser Nahcûvânî'ye nispet ediliyorsa da⁹⁹, bir çok araştırmacı tarafından, eserin Nahcûvânî'ye aidiyeti şüpheyle karşılanmış ve bu eserin daha geç bir dönemde yazıldığı iddia edilmiştir.¹⁰⁰ Ahmed Efendi, en-Nahcûvânî'nin hangi eserinden yararlandığını belirtmiyor. Biz ismi belirtilmeyen bu eserin, “*Mevâridü'l-Edeb*” adlı Arapça şiirler antolojisi niteliğindeki eser olduğu kanaatindeyiz.

7) Şems-i Fahrî el-İsfahânî'nin Mi'yârü'l-Cemâlî Adlı Eseri: “*Mi'yârü'l-Cemâlî*”, el-İsfahânî tarafından 744/1343 yılında telif edilen Farsçadan Farsçaya bir sözlüktür. Cevherî'nin geliştirdiği kâfiye sistemine uygun olarak yazılmıştır. Dört fenni ihtiva etmektedir. Bunlar: Fars Dili, Arûz, Kâfiye ve Bedi' sanatlarıdır.¹⁰¹

8) Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî eş-Şâfî'nin (ö. 808/1405) Hayâtü'l-Hayevân Adlı Eseri: Mısırlı bir hadis ve fıkıh alimi olan ed-Demîrî, Nil deltasındaki Demîre adlı bir köyde doğduğu için Demîrî nisbesiyle tanınmıştır.¹⁰² Kahire'de yetişen Demîrî, önceleri terzilikle meşgul iken daha sonra kendisini ilme vermiş; zamanla tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde uzmanlaşmış;

⁹⁸ Mustafa Erkan, “Bahrü'l-Garâib”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:4, İstanbul, 1991, s. 513.

⁹⁹ Katip Çelebi, Cilt: 2, s. 1074; Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin Ve Âsârü'l-Musannifin**, İstanbul: M.E.B., 1951, Cilt: 2, s. 511.

¹⁰⁰ İsmail Aka, “Hindûşah es-Sâhibî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:18, İstanbul, 1998, s. 116-117.

¹⁰¹ Katip Çelebi, Cilt: 2, s. 1743.

¹⁰² Cevat İzgi, “Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsmâ el-Kâhirî eş-Şâfî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:9, İstanbul, 1994, s. 152.

ders okutmaya ve fetva vermeye ehil hale gelmiştir. Demîrî, 808/1405 yılında Kahire’de vefat etmiştir.¹⁰³

Demîrî’yi doğuda ve batıda büyük bir şöhrete kavuşturan “*Hayâtü’l-Hayevân*” adlı eser, bir hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindedir. Eserin, “kübrâ” (büyük), “vüstâ” (orta) ve “suğrâ” (küçük) olmak üzere üç ayrı şekli vardır. Diğerlerine göre para-zoolojik bir özellik taşıyan kübrâ versiyonu, daha çok tarihe ve rüya tabirlerine yer verir ve zooloji kitabından çok bir folklor derlemesi görünümündedir. Demîrî 773 yılı Receb’inde (Ocak 1372) bitirdiği eserinde hayvanlara dair bilgilerle birlikte edebi bilgiler de vermekte ve bu arada sık sık istitratlar yapmaktadır. Bunların en ünlüsü, eserin yaklaşık on üçte birini teşkil eden ve otuz beş kaynaktan derlenen halifeler tarihiyle ilgili olanıdır. Kitapta yer alan toplam 1069 madde, hayvan adlarına göre alfabetik olarak sıralanmış, ancak hayvanlar kralı aslan en başa konulmuştur. Eserde bazı mitolojik hayvanlara da yer verilmiş olduğu göze çarpmaktadır. Demîrî hayvanları tanıtırken, hayvanın isminin filolojik açıklamasını yaptıktan ve hayvanı tanıtıcı bilgiler verdikten sonra sırasıyla, Kütüb-i Sitte’de ve diğer kaynaklardaki o hayvanla ilgili hadisleri, dört mezhebe göre etinin yenilmesinin haram olup olmadığı ile ilgili fikhî hükümleri, hayvanla ilgili atasözlerini, hayvanın çeşitli organlarının fizyolojik ve tıbbî özellikleriyle salgı ve dışkılarıyla ilgili bilgileri ve rüya tabirindeki yerini zikretmektedir.

“*Hayâtü’l-Hayevân*” birçok defa ihtisar ve tercüme edilmiş, ayrıca üzerinde çeşitli araştırma ve incelemeler yapılmıştır.¹⁰⁴

9) Lütfullâh b. Yûsuf el-Halîmî’nin (ö.900/1495)¹⁰⁵ Bahrü’l-Garâib Adlı Eseri: Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde kadılık yapmış bir Osmanlı müellifi olan el-Halimi’nin ailesi Sivashlı olmakla birlikte, kendisi muhtemelen Amasya’da doğup büyümüştür. Bazı kaynaklarda yer alan Acem diyarından geldiğine dair kayıtlara¹⁰⁶ ve Farsçaya hakimiyetine bakılırsa, esas öğrenimini zamanın önde gelen

¹⁰³ Kemâlüddin Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî, *Hayâtü’l-Hayevân el-Kübrâ*, 5. Basım, Kahire: 1978, s. 3.

¹⁰⁴ Cevat İzgi, “*Hayâtü’l-Hayevân*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:17, İstanbul, 1998, s. 18; Katip Çelebi, Cilt: 1, s. 696.

¹⁰⁵ Kehhâle, Cilt: 8, s. 156.

¹⁰⁶ Bağdathî, Hediyyetü’l-Ârifin, Cilt: 1, s. 840.

kültür çevrelerinden İran’da yapmıştır. Eserlerinden, Halîmî’nin Arapçayı ve özellikle Farsçayı iyi bildiği, dil, edebiyat, tıp ve bazı fıkıh konularında derin bilgiye sahip bir alim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Merkezzâde Ahmed Efendi’nin, Bâbûs adlı sözlüğünü yazarken yararlandığını ifade ettiği “*Bahrü’l-Garâib*”, Farsçadan Türkçeye bir sözlük olup Halîmî’nin en meşhur eseridir. “Lugat-ı Halîmî adıyla da tanınmaktadır. Halîmî, önce Farsçadan Türkçeye örneksiz bir sözlük hazırlamış, sonra bu sözlüğü Bahrü’l-Garâib adıyla manzum olarak düzenlemiş ve nihayet 872/1467-68 yılında, Bahrü’l-Garâib’de yer alan şiirleri şerh ederek sözlüğü iki defter halinde yeniden tertiplemiştir. Birinci defterde mutat alfabetik düzene göre sıralanmış olan Farsça kelimelerin Türkçe anlamları ve bazı örnekler yer alır. Bu kısımda 5540 civarında Farsça kelimeye mana verilmiştir. İkinci defter ise, birinci defterde yer alan sözlüğün önsözü ile edebi bilgilere dair kısımlarının mısra mısra açıklanmış ve örneklendirilmiş şeklinden ibarettir. Gezegen isimleri ve burçlar, çeşitli edebî sanatlar, arûz vezin ve bahirleri, Farsça’da mastarlar, fiil çekimleri, tamlama ve çoğul yapma kuralları ile zamirler, ikinci defterde işlenen konulardan bazılarıdır. “Bahrü’l-Garâib”, gerek tertibi gerekse ihtiva ettiği örnekler bakımından orijinal bir eserdir.¹⁰⁸

Ahmed Efendi, eserini yazarken, yukarıda belirtilen kaynakların yanı sıra, hekimlerin kullandıkları hastalık ve ilaç adlarından da yararlandığını ifade etmektedir.

III. NÜSHALARI

A) Nüshaların Tavsifi

1) Müellif Nüshası: İstanbul’un Vefa semtindeki *Atıf Efendi Kütüphanesi*, *Atıf Efendi Bölümü*, 2692 numaralı nüshadır. 30 x 22 (20 x 14) cm. ebadında, 311 (310+1) yaprak, nesihle 13 satır olarak yazılmış, hicrî 950 yılı Rebû’l-Evvel ayında yazımı tamamlanmıştır. Vişne çürüğü renginde deri cilde sahiptir. Cildi oldukça yıpranmış, yer yer deri kısmı soyulmuştur. Başta ve sonda fevâid vardır. Bab ve fasılları gösteren

¹⁰⁷ Mustafa Erkan, “Halîmî, Lutfullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:15, İstanbul, 1997, s. 341.

¹⁰⁸ Mustafa Erkan, “Bahrü’l-Garâib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul, 1991, s. 513; Katip Çelebi, Cilt: 1, s. 225.

başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Anlamları açıklanacak olan Arapça kelimeler siyah renkli büyük harflerle yan yana sıralanmış, manalarının izahı ise satır aralarına ve sayfa boşluklarına küçük harflerle yapılmıştır. Bundan dolayı bazı ibarelerin okunması güçtür. Arapça ibarelerin harekeli olduğu dikkat çekmektedir. (Bakınız: EK 1 ve EK 2)

Başı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الْهَادِي خَواصَّ الْإِنْسَانِي إِلَىٰ مَنْهَجِ
الرَّاسِي... وَبَعْدَ فَانِ الْعَبْدِ الْأَذَلِّ الْمَوْفِيَّ أَحْمَدَ بْنَ مُوسَىٰ بْنِ مُصْطَفَىٰ بَابِ
الْمَرْكَزِ...

Sonu:

...لَأَسِيَّيْمًا- Husûsan. ، لَأَشَاكَ- ف. ، لَأَتَرَمًا- “Lâsiyyemâ”
، لَمْ تَرَمًا- م. ، أَوْ تَرَمًا- م.

Ferağ Kaydı:

قد وقع الفراغ لمؤلف البابوس احمد بن موسى يوم السبت شهر الربيع الاوّل
سنة خمسين وتسعمائة وقت الضحوة فرحم الله تعالى لمن جادله... صلى
الله عليه وسلم وعلى آله واولاده وازواجه واصحابه ولمن انقاد له الى يوم
القيامة آمين يا مجيب.

2) Süleymaniye Kütüphanesi, Hamîdiye Bölümü, 1362 ve 1363 Numaralı, İki Ciltten Oluşan Nüsha: 26,5 x 17 (20,5 x 11) cm. ebadında, birinci cilt 497, ikinci cilt 604 yaprak. 27 satır. Nesih hattıyla yazılmış. Aharlı kâğıt, yeşil bez mukavva cilt. İstinsahı Ömer b. Hüseyin b. Ali el-Kirmâsî tarafından hicrî 13 Safer 994 tarihinde tamamlanmıştır. Bab ve fasıl başlıkları renkli mürekkeple yazılmış, maddeler de yine aynı mürekkeple üstleri çizilerek belirtilmiştir.

Bu nüshada ikinci cilt varak 269b ile 270a arasında atlama tespit ettik: Sayfa 269b “Bab Ayn-Fasıl Mim” ile biterken; 270a “Bab Fâ-Fasıl Dâl” ile başlıyor. Ayrıca, ikinci cildin sonunda, müellif nüshasında bulunan “Mürekkebât” adlı bölüm yoktur. (Bakınız: EK 6)

Birinci cildin başı:

الحمد لله الهادي خواص النوادي الى المنهج البادي للوقوف خفايا المثنائي و
الشادي و مفيض ...

İkinci cildin sonu:

... ى ى ى ى ى ى ى ى ى ى : Çobanlar derler, bir lafızdır. Allâhu A'lemü bi's-
savâb. (الله اعلم بالصواب.)

3) Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Bölümü, 626 Numaralı Nüsha: 32,5 x 22 (bb x bb) cm. ebadında, 549 yaprak, 13 satır. Seyyid Muhammed Erzurûmî tarafından hicrî 1143 yılı Recep ayında istinsahı tamamlanmıştır. Meşin ciltli, şemseli ve miklaplıdır. Tıpkı müellif nüshası gibi satır arası ve yer yer sayfa kenarlarına tercüme edilmiştir. Bab ve fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple, maddeler ise iri siyah mürekkeple yan yana yazılmıştır. Tercümelere küçük harflerle ve satır aralarına yapıldığı için okunuşu zordur. (Bakınız: EK 5)

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الهادي خواص الاناسي الى المنهج
الراسي للوقوف خفايا المثنائي...

Sonu:

... لَأَسِيَمًا - Husûsan. ، لَأَشْكُ - Şek yokdur.

4) Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Bölümü, 3196 Numaralı Nüsha: 31,5 x 19,4 (25,8 x 13,5) cm. ebadında, 398 yaprak, 39 satır, nesih hattıyla, Osman b. Ahmed tarafından hicrî 1181 yılı Ramazan ayı ortasında istinsahı tamamlanmıştır. Kahverengi deri ciltli olup, cilt kapaklarında şemse, salbek ve zincirek vardır. Ancak cildin miklabı kopmuştur. Serlevha müzeyyen ve müzehhep, cetveller müzehhep, yazı harekelidir. Bab ve fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Maddeler ise kalın siyah mürekkeple yazılmış olup, üzerlerine kırmızı birer çizgi çekilmiştir. (Bakınız: EK 4)

Başı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الْهَادِي خَوَاصِّ الْإِنْسَانِي إِلَى مَنْهَجِ الرَّاسِي
الموقوف خفايا المثاني...

Sonu:

...لَأَسِيْمًا- Husûsan. ، لَأَشْكَّ- ف. ، لَأَتْرَمًا- “Lâsiyyemâ”
manasınadır. ، لَمْ تَرَمًا- م. ، أَوْ تَرَمًا- م.

5) Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü, 154 Numaralı Nüsha: 31 x 21,5 (25 x 15,2) cm. ebadında, 298 yaprak, 27 satır. Nesih hattıyla yazılmış ancak müstensihi ve istinsah tarihi belirtilmemiş. Cildinin ön ve arka kapakları ve miklabı kopmuş, sadece sırt kısmı kalmış. Kâğıdı çok eskimiş, yıpranmış, yer yer kurt yenikleri göze çarpıyor.

Sayfa 63a'ya kadar Arapça maddeler bazen önlerine kırmızı noktalar konularak bazen de üzerlerine siyah ya da kırmızı çizgi çekilerek gösterilmiştir. Sayfa 63b'den itibaren ise, bab ve fasıl başlıkları ve her bir madde kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Bu nüsha çok fazla atlamaların olduğu eksik bir nüshadır. Nüsha, sık sık atlamalarla birlikte “Bâb Ğayın (Ğ)-Fasıl Hâ (هـ)”, Nûn (ن) harfinde, (هِنْبَاغ) kelimesi ile sona ermektedir. (Bakınız: EK 7)

Başı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. رَبِّ تَمِّم بِالْخَيْرِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الْهَادِي خَوَاصِّ التَّوَادِي
إِلَى الْمَنْهَجِ الْبَادِي...

Sonu:

...هِنْبَاغ: Katı acıkmak ve katı açlık ve katı tuz ...

6) Üsküdar'da Bulunan Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Bölümü, 1224 ve 1225 Numaralı, İki Ciltten Oluşan Nüsha:

a) I. Cilt: 1224 numarada kayıtlıdır. 28,5 x 18,4 (19,6 x 10,2) cm. ebadında, 496 yaprak, 27 satır. Nesih hattıyla yazılmış ancak müstensihî ve istinsah tarihi belirtilmemiş. Deri ciltli, ancak miklabı kopmuş. Altın zincirekli. Arapça maddelerin üzerine çoğunlukla kırmızı bir çizgi çekilmiş. Sayfada yazılı olan kısım çerçeve içine alınmış. Birinci cilt, Bab el-Hemze'den (ء), Bab el-Zel'in (ذ) sonuna kadar devam ediyor. (Bakınız: EK 8)

b) II. Cilt: 1225 numarada kayıtlıdır. 28,5 x 19,3 (19,5 x 10,3) cm. ebadında, 632 yaprak, 27 satır. Nesih hattıyla yazılmış ancak müstensihî ve istinsah tarihi belirtilmemiş. Mukavva, ebrûlî, sırtı deri cilt. Mukavva yıpranmış, miklabı kopmuş. İkinci cilt, Bab er-Râ'dan (ر) , Bâb el_Yâ'nın (ى) sonuna kadar devam ediyor. Ancak müellif nüshasında bulunan "Mürekkebât" adlı bölüm yok.

Birinci cildin başı:

الحمد لله الهادى خواص النوادى الى المنهج البادى للوقوف خفايا المثنائى
الشادى و مفيض ...

İkinci cildin sonu:

... يهيي ٠٠٠٠٠ ٠٠٠٠٠ : Çobanlar derler, bir lafızdır. Allâhu A'lemü bi's-Savâb.

7) Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Bölümü, 646 Numaralı Nüsha: 31,5 x 21,5 (20,8 x 13,3) cm. ebadında, 184 yaprak, 12 satır. Nesih hattıyla yazılmış ancak müstensihî ve istinsah tarihi belirtilmemiş. Mukavva ciltli. Ciltte ve özellikle sayfaların üst kenarlarında kurt yenikleri göze çarpıyor. İzahı yapılacak Arapça kelimeler büyük siyah harflerle yan yana sıralanmış, tercümeler ise satır aralarına ve sayfa kenarlarına zor okunan ince harflerle yazılmış. Bab ve fasıl başlıkları ise kırmızı mürekkeple yazılmış. Sık sık atlamaların göze çarptığı nüsha eksiktir. Bab Kef (ك) , fasıl Mim (م) ile sona ermektedir. (Bakınız: EK 9)

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الهادي خواصّ النوادي الي المنهج البادي
للقوف خفايا المثانى و الشادي و مفيض ...

Sonu:

...مُحَرِّكٌ.

8) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Bölümü, 1169 Numaralı Nüsha: Aharlı kağıt, 32,5 x 21 (24 x 13,5) cm. ebadında, 695 yaprak, 25 satır. Harekeli nesih kırmızı. Hicrî 1184 yılında istinsah edilmiştir. Serlevha müzehhep, cedveller kırmızı, miklablı, kahverengi deri cilt. Baş tarafında yedi yaprak kadar bir fihrist ile müellifin biyografisi vardır. Eser iki ciltten mürekkep olup bir aradadır. Kabı koyu kahverengi sahtiyan üzerine zincirek, şemselidir. Başlığı kubbeli şekilde olup yıldız üstüne karakalem Türkişi süslüdür.

Başı:¹⁰⁹

الحمد لله الهادي خواصّ النوادي الي المنهج البادي...

9) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Ahmed III Kitaplığı Bölümü, 2703 Numaralı Nüsha: Aharlı elvan kâğıt. 30,5 x 20 cm. ebadında, iki cilt. Birinci cilt 464, ikinci cilt 538 yaprak, 8 satır. Harekeli nesihle yazılmış, satır aralarına ince nesihle tercüme yapılmış. Miklab ve şemseli koyu vişne rengi cilt. Satır aralarına tercüme yapıldığı için pek kullanışlı değil.¹¹⁰

¹⁰⁹ Fehmi Edhem Karatay, **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu**, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1961, Cilt:2, s. 14; Ali Uğur, **Merkez Efendi-Zâde Ahmed Efendi Hakkında Bazı Önemli Bilgiler**, *Denizli Sempozyumu Bildirileri:27-30 Eylül 1988*, Denizli: Denizli Valiliği Yayınları, 1989, s. 303-304.

¹¹⁰ Karatay, Cilt:2, s. 15; Uğur, s. 304.

10) Edirne Selimiye Kütüphanesi 1965 Numaralı Nüsha.

11) **Samsun Gazi Kütüphanesi, 1068 Numaralı Nüsha:** 30 x 20 cm. ebadında, 310 yaprak, 13 satır. Mukavva cilt. Vezirköprü'den 1931 yılında getirilmiş.¹¹¹

B) Nüshaların Mukayesesi ve Değerlendirilmesi

Öncelikle belirtmeliyiz ki, biz Vefa'daki Atıf Efendi Kütüphanesi'nde bulunan Müellif nüshasını, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshaları ve Üsküdar'daki Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde mevcut olan nüshaları inceleme imkânı bulduk. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ile Edirne Selimiye Kütüphanesi ve Samsun Gazi Kütüphanesi'nde mevcut oldukları kütüphane kayıt fişlerinde belirtilen nüshaları ise bizzat inceleme imkânımız olmadı.

İncelemelerimiz sonucunda, müellif nüshasına en uygun nüshanın, *Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi bölümü 3196* numaralı nüsha olduğunu tespit ettik ve eserin muhtevasıyla ilgili incelemelerimizde müellif nüshasından ziyade bu nüshayı esas aldık. Çünkü müellif nüshasında Arapça kelimelerin Türkçe anlamlarının açıklaması satır aralarına ve sayfanın kenarlarındaki boşluklara, ufak harflerle yapılmış olmasına karşın, Esat Efendi bölümü 3196 numaralı nüshada, Arapça kelimeler ve Türkçe izahları, satır düzeni içinde, okunaklı ve harekeli olarak özenle yazılmıştır. Nüshanın müstensihisi **Osman b. Ahmed**, el-Bâbüs'ü, müellifinden yaklaşık 230 sene sonra (hicrî 1281 yılında) aslına son derece sadık kalarak istinsah etmiştir.

Müellif nüshasına uygun olarak kabul edilebilecek bir diğer nüsha da *Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa bölümü, 626* numaralı nüshadır. Arapça kelimelerin anlamları, tıpkı müellif nüshası gibi satır aralarına ve sayfanın boşluklarına küçük harflerle yazılmıştır. Bu nüsha müellif nüshasına uygun olarak, "*Müfredât*" ve "*Mürekkebât*" adlı iki bölümü ihtiva etmektedir. Ancak bazı uzun açıklamaları kısaltarak ya da eksik olarak verdiği, bazı yerlerde de müellif nüshasında olmayan farklı ifadeler kullandığı vâkîdir. Bu nüshanın istinsahı, **Seyyid Muhammed Erzurûmî** tarafından hicrî 1143 yılında tamamlanmıştır.

¹¹¹ Samsun Gazi Kütüphanesi Yazma Eser Tespit Fişleri, Cilt:4, 1994.

Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye bölümü 1362-1363, Yazma Bağışlar bölümü 154, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hacı Selim Ağa bölümü 1224-1225 ve Kemankeş bölümü 646 numaralı nüshaların birbirleriyle uyumlu oldukları; ancak müellif nüshasıyla aralarında ciddi farklar bulunduğu görülmektedir. Bu nüshalarda eserin “Miirekkebât” adlı bölümü yer almamaktadır. Arapça kelimelerin Türkçe anlamları verilirken, müellif hattına sadık kalınmayarak aynı anlama gelen başka ifade kalıpları kullanıldığı gibi farklı birtakım bilgiler de verilmiştir. Ayrıca metot bakımından da bu nüshalarla müellif nüshası arasında bazı farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Meselâ; müellif nüshasında Arapça kelimelerin fiil hallerinden hiç bahsedilmezken, bu nüshalarda sık sık kelimenin fiil halinin hangi “bâb”dan geldiğine dair (مِنْ بَابِ نَصَرَ) v.b) açıklamalarla karşılaşılıyor.

Müellif hattıyla aralarında ciddi farklar bulunan adı geçen dört nüshadan sadece, *Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye bölümündeki* iki ciltten oluşan nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi bellidir. Bu nüsha hicrî 994 yılında, **Ömer b. Hüseyin el-Kirmâsî** adlı bir şahıs tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüsha, istinsah tarihi bakımından, müellif nüshasına en yakın nüshadır. *Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hacı Selim Ağa bölümündeki* nüsha da iki ciltten oluşmaktadır. Sayfa ve satır sayısı Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye bölümündekiyle hemen hemen aynıdır. *Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar* ve *Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Kemankeş bölümlerindeki* nüshalar sık sık atlamaların göze çarptığı eksik nüshalardır. Bunlardan *Yazma Bağışlar bölümündeki* nüsha; “Bâb Ğayın (غ)-Fasıl Hâ (ه)” da, Kemankeş bölümündeki ise “Bab Kâf (ك) , fasıl Mîm (م)” de sona ermektedir. Ayrıca *Kemankeş bölümündeki* nüshada, Arapça kelimelerin Türkçe anlamlarının, müellif nüshasında olduğu gibi, satır aralarına ve sayfa boşluklarına yazıldığını belirtmeliyiz.

IV) SÖZLÜKTEN BAZI ÖRNEKLER

A) Müfredât Bölümü’nden Örnekler

أَسَدٌ : Arslan. Beş yüz ismi ve beş yüz sıfatı vardır. Envâ’dır. Bir nev’i insan şekilli, akrep kuyruklu, kan kızıl reklidür. Âna “Vered” derler. Ve bir nev’i sığır şekilli, boynuzludur. Ve bir nev’ meşhurdur.

Doğduğu vaktin, cansız ve âzâsız, bir pâre et gibi doğar. Üç gün atası ânı bekler. Dördüncü gün atası gelir, buna üfürür. Üfürdükçe canlanur ve âzâları belli olub çıkar. Ândan atası emzirdir. Yedi günden sonra gözleri açılır. Altı aylık olucak, meâşe kesbe kâdir olur. Gâyet ile açılığa ve susuzluğa sabr idici olur. Ve bir âharının pârelediği leşden ebedi yimez ve koyup gittiği leşin artık yöresine uğramaz. Ve kelb dökdiği nesneden su içmez. Horoz âvâzından ve taş çingildısından ve kediden katı korkar. Ve yanar od görücenez hayran olur kalur. Ve hayız görmüş avrat yöresine uğramaz. Ve çok ömür sürer. Kocalığının nişanı, dişleri dökülmesidür. Âvâzesini kaçan timsahlar işitse hep kırılırlar.

ج. : آساد :

أَسَدٌ : Us gitmek, arslan gibi olmak ve gazab itmek ve sefâhet itmek ve halk arasını ifsâd itmek ve yırtmak ve Ezd kabilesi atası ve ism-i racül.

إِسَادٌ : Arslanlar ve yasduk.

أَشَدٌّ : İşlerin müşküli ve yavuzi ve bahadırlar bahadırı.

إِصْعَدٌ : Yukarı ağmak.

أَصْفَادٌ : Bağlar ve badrikler.

نَهَكَ : Gâlip olmak ve eskidince kaftanı giymek ve taâmı ifratla yimek ve mübalağayla şetm itmek ve memenin cemi' südünü sağıp almak ve arıklatmak ve inceltmek ve zebûn itmek ve katı ukûbet itmek ve dökütmek ve mübalağayla bıyığı kırkmak ve tılak ucunu katı dibinden kesmek ve telef olmak ve eksilmek.

نُوكٌ : Ahmak olmak ve ahmaklık.

رَزَمَ : Deve arıklığından kalkamamak ve deve ve oğlan avâze itmek ve mêlemek ve nazil olmak ve vefat itmek ve nesne almak ve oğlan doğurmak ve tutuştuğu kimseye galip olmak ve cem' idip kaftan içine koymak ve sovak olmak.

أَرَءَ : بمَدِّينَ İtikadlar ve fikirler.

إِرْتِيَابٌ : Şekk itmek.

أَرْنَب : Tavşan ve kuyruksuz sıçan ve bir nev' bezendir. Tavşan bir yıl erkek, bir yıl dişi olur. Ve gebe iken cimâ'da olunur. Ve hem erkeklik ve hem dişilik ider. Ve hem ferici ve hem zekeri vardır. Ve hayız görür. Kaçan deniz görse ölür. Ve erneb bahrî, başı tavşan gibidir, gövdesi balık gibidür.

ج. : أَرَانِب

أَرَقَب : Arslan ve boynu yoğun.

أَرَوْب : Yorgun ve süst.

أَرْهَاب : Avlanmayan kuş.

أَرَب : Deve arıklamak ve su akmak.

تَيَعَان : Kusmaklık ve nesne çıkıp akmaklık.

أَبَاء : Taâmdan tıtsinmeklik.

إِبْدَاء : Âşikâre kılmak, ve nesne yırtmak ve nasip virmek.

أَبْدَاء : Ulu kişiler ve âkiller ve mufassıllar ve nasipler.

إِبْتِغَاء : .م ve kolaylık.

إِبْكَاء : Ağlatmak.

بَابُوس : Oğul ya deve kuşığı ve emerce oğlan.

بَنْس : Katı, yavuz azâb.

جُمَّة : Derilmiş bölük.

جُمَّة : Baş kılları biriktiği yer ve çok suli kuyu ve vâfir cemâat ve kulak üstüne sarkan saç ki dik aşığa sarkar.

مُشَاة : Yayanlar ve yâyâk olmaklık ve nakışçılar ve gammadlar.

مِشْيَة : Yürüyüş.

مِشْدَة : Kuşak.

أَبْجَد : Ka'bü'l-Ahbâr diyor ki: Bunun aslı "Ebû Ced"(أَبُو جَدِّ) yani babamız Âdem'dir. Ağacın yenilmesinde tuğyân buluyor. Ve "Hevvez"(هُوز): Manası âdem semadan arza indi. Ve "Huttî"(حَطِّي)nin manası: Ağacı yediğinden dolayı tevbe ettiği için günahları silindi. Bu "Kelemen"(كَلْمَن)deki "Külle"(كَلِّ) lafzıdır. Manası: Allah onu bağışlar,

günahını kaldırdı. Cezadan onu sâlim kıldı. “Bunlar, Şuayb’ın kavminin meliklerinin isimleridir” de denilmiştir.

أَرَب : Müdâvemet itmek ve muhtac olmak ve akıllı olmak ve zaman-düşvâr olmak ve zahmet çekmek ve meîde fâsid olmak ve âzâ düşmek ve hâcet kesilmek ve el kesilmek ve ele muhtac olmak ve sebbâyile vüstâ aralığı ve dökümü muhkem kılmak ve döndürmek.

أَرْجَاب : Bağarsıklar.

مُشَاوَب : Şişe kılıfı ve kîsesi.

مَشِيب : Saç ağarup kocalmak.

مُصْحَب : Sonra yârân olmuş, ve doğru yâr ve yosunlu su ve kendü kendüyle söyleşen ve başa baş oğulli er ve mecnun ve biraz tüyi kalmış kırba.

م . مُصَاحِب

مُكَّعَب : Başmak ve selbir.

مِكَرَب : Saban.

مِحْوَر : Oklağı ve çeyrez ve bakara dekerleği delüğine aykırımı geçen demûr ve semer ağacına aykırı geçirilen ağaçcık.

ج . مَحَاوِر

مَدَار : Devr idecek yir ve devr itmeklik ve değirmen tucunun altına konan demûr.

مِدْرَار : Sapır sapır yağmur dökken bulut.

مُدَعَّر : Fil rengi ve her çirkin renge dirler.

مَدَاعِير : Aşısı tutmamış ağaçlar.

دَعَر : Çürüyüp fâsid olmak ve çakmaktan od çıkmamak.

دَعَر : Çürüklük ve fesâd ve fisk ve habâset.

دُمَّر : Dimeşk’de bir akabedir.

دُمَاطِر : Yumuşak yer ve etli deve.

حَضِيرَة : Günle koruğu dökülen hurma ağacı.

ع . حَضْرَة

د - بِيغْدَاد. - ع : خَضْرِيَّة

خَضْرِيَّة : Yemişli mahalle.

خُضَيْرِيَّة : Bağdat'ta bir mahalle.

خُصِيَّة : Taşağı inenmişler.

خُضْبَة : Daima kına yakıngan avrat.

خُضْرَبَة : Su çalkanması ve ızdırâbı.

خُضْبَة : Zaîflik, zaîfçe avrat ve semiz avrat.

خُضْرَة : Yaş yeşil ot ve yazın ıssıda kuruyan ot ve günle kuruğu dökülen hurma ağacı ve Hayber vilayeti ismidir.

خُضْرَة : Yeşillik ve yumuşaklık ve tazelik.

حَوِيرَة : Bir cevap.

حُوَيْرَة : Dimeşk'de bir mahalle.

حَوْزَة : Nâhiye ve padişah başına geydiği tolga ve ak üzüm ve avrat ferici ve tabiat ve Hicâz'da bir mahalledir. Ve suya gittiklerinin evvel gicesi.

حُوَزِيَّة : Katardan kesilen deve ve ileri gideğen deve.

خُضَاضَة : Ahmak ve ahmaklık.

قَاقِل : Bir ottur.

قَالَ : Az olucu.

قَالَ : Şer olan söz ve ibtidâ' manasına.

قَائِل : Söyleyici.

قَائِل : Râzı olucu ve nısf-ı nehârda uyuyucu kimse.

قُبْل : Nesne önü ve dağ yüzü ve nesne evveli ve kasd ve âşikâre.

اِسْتِسْقَاء : Yüreğe su düşmek ve marazdır. Beniz sarartır, karnı şişirir. Ve su ve yağmur taleb itmek.

اِسْتِعْدَاء : Yardım taleb itmek.

اِسْتِنْفَاء : Tamam nihâyetine erişmek.

اِسْتِنْقَاء : Arka üzerine yatmak.

خَلِيفَة : Ulu padişah ve kişinin yirine dikilen.

خِلَافَة : Halîfelik.

حِمِيَة : Saklanan nesne.

حِمَايَة : Saklamak ve nesne korumak ve mazarrâtta men' itmek ve perhiz itmek.

حَنْبَالَة : Çok söyleğen kimse.

حَنْصَالَة : Büyük karınlı.

حَنْكَلَة : Çirkin kara avrat ve incidici avrat.

نَجَش : Bâyi' yanına düşüb bile medh idivirmek ve âhar kimse metâa müşterî olsun için bâyie gelüb şu metâ iki yüz akçeye var mı? diyüvirmek. Mea hâzâ yüz akçe ancak iderken ondan nefret idüp âhara varsun için ânı dimeklik ve varıp o canavarını kaldırıp ürkidivirmek ve debr etmek ve bahs itmek ve cem' itmek ve çakırmak ve nüfûz itdirmek ve ve sür'at itmek.

نِجَاش : Dikiş arasına dikilen tirşe ve sayyâd.

كُرَاز : Şiddet-i berdden olan maraz, sovuktan ditreme.

رَعْشَة : Ditreme.

خَدِر : Evin bir kûşesine zar gerip kılınan perde ki, kızları anda saklarlar ve perüdeli ev ve örtülü hevût ağacı ve arslan yatağı olan orman.

رَمَد : Sûr sûr yaş akıtan göz ağrısı.

خُدَار : **فَرَسُ الْكَلَّابِي**.

خُدَار : San'a'da bir kal'adur.

تَكْدُر : Bulanmak ve bum buz olmak.

رُكَام : Tumağı marazı.

نَزْلَة : Bir kerre inmeklik ve tumağı ve sâfî terekesi olan yir ve istikâmet ve bir kerre dimekdir.

نُرَالَة : Erkek deveden inen meni.

نَزَالَةٌ : Sefer.

عُطْمُوس : Güzel,uzun boylu,kısır avrat ve karı deve.

اسْقَال : Ada tuğanı ki, “basalü'l-unsul” derler.

قَرْمَان : Karaman vilayeti.

بُطْلَان : Zâyi' olmaklık ve nâhaklık.

بِرَاسِفَان : “Keffü'l-Kelb” dirler bir ottur.

بُرْقَان : Yalabık gevdeli kimse.

أَفْيُون : Haşhaş südidür.

آفَانِيْتُون : Bir ottur.

أَفْحَوَان : Babedçe çiçeği.

وَسَن : Uyku sıkleti ya evveli ya imizğanma.

بَلَسَان : Mısır'da biter bir cins otdur.

بَهْمَن : Turpa şebih bir eğri kökdür. Ahmer olur ve ebyad olur.

بَرَسِيَاوْشَان : Su sünbülü ki “baldırı kara” dahi derler âna.

دُخَان : Dütün.

زَيْتُون : ف.

أَرْمَاك : Kısıraklar.

ع.بالكوفة و د. بين بغداد و وسيط و نيل : Mısır ırmağı ve Ve çivit otu.

أَثْر : Nesneden kalan bakiye ve nişan ve haber ve nesne soni ve ardı ve ayak izi ve sahabe sözi ve kıssa ve hikâye ve amel ve ecel.

أَنَار : ج. Ve adımlar.

أُنُور : م. Ve kılıç yüzünün gevherleri.

أَثْر : Kılıç yüzünün cevheri ve söz nakil itmek ve cimâi çok itmek ve ikrâm itmek ve başlamak ve azm itmek ve meşgul olmak.

إِثْر : م. Ve nesnenin ardı ve soni ve yağın sızmışı.

أَثْر : Kendüsi içün eyü nesneler ihtiyâr idici.

أَثِير : İnar gövdesi ve kılıç yüzünün cevheri.

آثِر : İhtiyâr idici.

أَثِير : Bir tabîbdür.

تَأْثِير : Âharda eser kûmak ve olan eser.

واو : Âtîfedir. Hemen musâhibiyle cem' içindir:

فَأَنْجَيْنَاهُ وَ أَصْحَابَ السَّفِينَةِ gibi.

Ve sâbık geçen ile cem'dür: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَ إِبْرَاهِيمَ gibi.
İbrâhim'den sâbık geçen hemen Nûh değil.

Ve lâhikini cem'dir: كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَ إِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ gibi.

Ve kaçan وَعَمْرُو زَيْدٌ وَ عَمْرُو manaya yarar: Ammâ maiyet manası ercahdür. Ve tertib için gelmesi ekserdir. Ve aksi için gelmesi kalîldir.

Ve müteâtifin beyninde tefâvüt ya terâhî için gelir: إِنَّا رَاتُوهُ إِلَيْكَ gibi.
إِنَّا جَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ gibi.

Ve “ev” (او) manasına gelir: الْكَلِمَةُ اسْمٌ وَ فِعْلٌ وَ حَرْفٌ gibi.

Ve “ev” için gelir, ibâhat murâd olur: جالس الحسن وابن سيرين gibi.

Ve “ev” için gelip tahyîr murâd olunur: الْبُكَاءِ وَ الصَّبْرِ وَ الْخَيْرِ لَهَا الصَّبْرُ وَ الْبُكَاءِ gibi.

manasınadır: أَنْتَ أَعْلَمُ وَ مَالِكٌ جَارَهُ gibi.

Ve “Lâm-ı Ta'lîl” manasına: يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَ لَا نُكَدِّبُ gibi.

و للإستئناف و للمفعول معه: سَرْتُ وَ اللَّيْلُ gibi. و للقسم و الزائدة: إِذَا جَاؤَهَا وَ فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا. و ضمير المذكَر و علامة للمذكَرين و واو الإنكار. إِذَا قَالَ وَاحِدٌ: قَالَ الرَّجُلُ، تقول: الرَّجُلُ. و واو للبدلة و النسبة و الأشياء كالبرقوع.

إِنَّ : “İnne” ve “Enne” ismini nasb ider, haberini raf' ider. Kâh olur
كما جاء فالحديث: إِنَّ : “İnne-i Meksûre” ismini de haberini de nasb ider: إِنَّ :
فَعَرَّ جَهَنَّمَ سَبْعِينَ خَرِيفًا gibi.

Ve “inne”den sonra kâh olur mübtedâ merfû' olur, ismi zamîr-i şân mahzûf olur: كما جاء إِنَّ مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْمُصَوَّرُونَ. فالحديث: Takdîri إِنَّهُ dur.

Ve “innehû” “neam”(نعم) manasına gelür: فَقُلْتُ إِنَّهُ gibi.

Ve “inne” kasr iledür. İbtidâda ve “Elâ” dan(ألا) sonra ve ism-i mevsûle sıla olucak: مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ gibi.

Ve kaseme cevap olucak, gerekse isminde ve haberinde “lam” olsun, gerek olmasın.

Ve kavilden sonra ve “vâv-ı hâliyye” den sonra: جَاءَ زَيْدٌ وَ إِنَّ يَدَهُ عَلَى رَأْسِهِ gibi.

Ve aynı ism-i Zeyd’in haberinde: زَيْدٌ إِنَّهُ ذَاهِبٌ gibi.

Ve “lâm-ı muallaka” dan evvel: وَاللَّهِ يَعْلَمُ إِنَّكَ لِرَسُولٍ gibi.

Ve “haysü” den sonra: جَلَسَ حَيْثُ إِنَّ زَيْدًا جَالِسٌ gibi.

فُلْ أَنَّمَا ve “inne” ve “enne” ikisi dahi hasr için gelür: فُلْ أَنَّمَا يُوحِي إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ ve بعد النداء gibi.

Ve “enne” feth ile, “lealle”(لعل)manasına gelür: إِنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ gibi.

Ve gayri yerlerde feth ile okunur. İkisi de tahkîk içündür. Ve “inne” “neam”(نعم)manasına gelir: عَلِيٌّ مِّنْ قَرَأَ إِنَّ هَذَانِ لَسَاجِرَانِ.

İN : Şartiyyedir:

إِنْ تَعُودُوا نَعُدْ وَ إِنْ يَنْتَهُوا يُعْظَرْ لَهُمْ. gibi

Ve “Lâ”(لا) ya mukârin olur. Şart içindir:

إِلَّا تَنْصُرُوهُ لَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ وَ إِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ. gibi.

Ve nâfiye olur. Cümle-i ismiyyede:

إِنَّ الْكَافِرُونَ. gibi.

Ve fi’liyyede:

إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا. gibi.

وَ إِنْ كُلَّ نَفْسٍ وَ إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ

وَ قُلْ إِنْ أَدْرِي أَ قَرِيبٌ. gibi.

Ve kaçan ki “in” den sonra “lâm-ı meftûha” gele, hüküm “inne-i müşeddeden muhaffefe” dir. Ve zâid de gelür. Ve “kad”(قد) manasına gelür:

وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

و إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ

اَنْ : İsim olur, harf olur. İsim de iki nev'dür. Zamîr-ü mütekellimdir:

أَنْ فَعَلْتُ

Ve zamîr-ü muhâtabdur:

أَنْتَ أَنْتَ أَنْتَنَّ

Cumhûr katında zamir olan (اَنْ) dir. Tâ hitâb içindir.

Ve harf olucak, masdariyye olur, muzârii nasbi dür. İbtidâda mevzi-i raf'de:

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَخْشَوْا قُلُوبَهُمْ

Ve mevzi-i nasbde:

وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى

Ve mevzi-i cerrde:

مِنْ قَبْلُ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ

Ve cezm ider:

إِلَى أَنْ يَأْتِنَا

Ve kâh olur, “en” den sonra fiil merfû' olur:

(Zamm-i mîm ile) لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُبَيِّمَ الرِّضَاعَةَ

Ve kâh olur sekîleden muhaffefe olur:

عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ

Ve (اَيْ) manasına müfessire gelür:

أَنْ اصْنَعِ الْفُلْكَ

Ve zâid gelür. Ve te'kîd için ve “şartiyye-i meksûre” gibi ve nefy için gelür. Ve meksûre gibi. Ve “iz”(إِذْ) manasına gelür:

بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ

Ve “Liellâ”(لِللَّاءِ) manasına gelür:

يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا. gibi.

Ya kerâhete:

كَرَاهَةً أَنْ تَضِلُّوا. yirine ola.

عَسَى : فعلٌ مطلقٌ او حرف مطلقاً للترجِّي في المحبوب و الإشفاق في المكروه. و للشكِّ و اليقين. و قد شبَّه بكاد من الله ايجابٌ و بمنزلة "كان" في المثل.

Ve hurmanın alacalanmış kuruğı.

لَعَلَّ : Ben zan iderin ve tamâ' iderin dimekdür. Ve tâmî' olun dimekdür.

أى أرجو كلمة لعلَّ و لعلَّو و عَنَّ و عَنَّ و أَنْ و لَأَعَنَّ و لَوَائِنَّ و وَعَلَّ و لَعَنَّ و لَعَنَّ و رَعَنَّ و عَلَّ بمعنى واحد. و هنَّ كلمات طمع و رجاء و اشفاقٍ و ظنٌّ يقال عَلِيَّ أَفْعَل و لَعَلِّي و لَعَلَّنِي و لَعَنِّي و لَوَائِنِّي و لَوَائِنِّي و لَأَيِّي و لَأَعَنَّي و أَيِّي و أَنَّنِي و رَعَنَّي و رَعَنَّي أَي: أَطْمَعُ وَ أَرْجُو كُلُّهَا بمعنى واحد.

B) Mürekkebât Bölümü'nden Örnekler

أَبُو الْبَشْرِ : Âdem peygamber Aleyhisselâm.

أَبُو الْأَبْطَال : Arslan.

أَبُو ثَرَاب : Hazreti Ali Radiyellâhü anh.

أَبُو هُرَيْرَةَ : Aslı meşhur. İsmi Abdurrahmân b. Sahr'dır. Ammâ isminde otuz dürlü kavıl var. Bir gün yeni içine bir kedi koyup iki cihan fahrine geldi. Onu görüp: "Yâ Ebâ Hureyre" didi. Bir kerre hemân onunla iştihâr buldu.

أَبُو عَمْرٍو : Kaplan ve sırtlan.

أَبُو دَعْفَا : Ahmak er.

أَبُو طَاهِر : El yuyacak leğen.

إِبْنُ الْلَيْث : Karga.

إِبْنُ الْمَاء : Su kuşu.

إِبْنُ الْجَبَلِ : Bayguş.

إِبْنُ صُحَّارٍ : Bir kabîledir.

إِبْنُ مُذَلَّقٍ : Abd-i Şems'den bir kimse idi. Ne kendüsi ve ne atası ve ne devesi bir gece yiyecek gidâyâ mâlik olamadılar. Darb-ı meselde:

فُلَانٌ أَفْلَسُ مِنْ ابْنِ الْمَذَلَّقِ dirler.

إِبْنُ صَايِدٍ : Deccâl sanılan kimse.

إِبْنُ سَمِيرٍ : Gice ve gündüz.

إِبْنُ السَّبِيلِ : Yolcu müsâfir.

آتَانُ الصَّحْلِ : Kuyu ağzındağı yosunlu taş ve yarısı su içinde batıp duran taş.

أُذُنُ الْحِمَارِ : Çaşır oti.

آذَانُ الْفَارِ : Bir otdur.

أَزْلَمُ الْجَدْعِ : Ulu belâ ve dağ keçisi ve belalı zaman.

إِسْتُ الْكَلْبِ : Ulu bela ve bir otdur.

أُمُّ شِبْلِ : Dişi fil.

أُمُّ حَسِيْسٍ : Dişi geyik.

أُمُّ كَلْبٍ : Bir dikenli ağaçdur.

أُمُّ مَحْبُوبٍ : Cennet.

أُمُّ هَنْبِرٍ : Sırtlan.

أُمُّ قَيْسٍ : Kartal kuşu.

إِمْرَاءُ الْقَيْسِ : İsm-i şair.

أُمُّ دُلْدُلٍ : Kirpi.

أُمُّ دَرَنِ : Dünya.

أُمُّ نَجُومٍ : Semâvât gökleri.

أُمُّ السَّمَاءِ : Râh-ı Kehkeşân saman uğrusidirler.

أُمُّ الْمَثْوَى : Konukçi avrat.

م. : أُمُّ مَنْزِلٍ

أُمُّ قُرَى : Mekke şehri. Kaçan kâf-i meksûre ile dinilse yanar od
dimekdür.

أُمُّ فَضَائِلِ : İlm.

أُمُّ رَدَائِلِ : Cehl.

أُمُّ الْكِتَابِ : Levh-i Mahfûz.

أُمُّ مِزْرَمِ : Şimâl yılı.

بِنْتُ عَدَقِ : Medîne’de bir kuyudur.

بِقِيعِ الْعَرْقَدِ : Medîneبالغين المعجمة و الراء و القاف. Medîne
makbereliğidir.

ع. قرب دمشق. فيه قبر إلياس عليه السلام : بِقَاعِ كَلْبِ

بُصَاقِ قَمَرِ : Deniz köpüğü.

بُخْتِ النَّصْرِ : Bûhat bin manasına. Bir sanem
Nassâr بتشديد الراء. Bir sanem
ismidir. Manası sanem oğlu dimekdür. Meğer ki, ol Nassâr sanemin
yanında bunu birağılmış buldiler. Babası bulunmadı. Sonra padişah oldu.
Kuds-i Mübârek’i harâb itdi.

بَلُّوطِ أَرْضِ : Kestane ve ot kestanesi.

بَيْتِ الْعَتِيقِ : Mekketullâh’dır.

بِقَلَّةِ الْحَمَقَا : Semizlik oti.

بَنُو الْعَمَلِ : Irğatlar.

بِنْتِ طَبَقِ : Ulu bela ve kablubağa.

بَيْتِ مَقْدِسِ : Kuds-i Mübârek şehri.

بِنْتِ مَنَايَا : Atılan ok.

بَيْضَةُ الْبَلَدِ : Ak mantar.

بَيْضَةُ الْخَدْرِ : Ehl-i perde olan kız.

بَيْضَةُ النَّهَارِ : Gündüz aklığı.

بَنَاتِ زَادَانَ : Eşek, hımâr manasına.

لَا رَيْبَ : لَا بَرَّاحَ : لَا شَكَّ dimekdür.

لَا بُدَّ : لَا بُدَّ ve gereklidir, dimekdür.

م. : لَا فِرَاقَ

م. : لَا مَحَالَةَ

لَأَسِيْمًا : Husûsan.

ف. : لَا شَكَّ

لَأَسِيْمًا : لَا تَرَمًا manasınadır.

م. : لَمْ تَرَمًا

م. : أَوْ تَرَمًا

SONUÇ

Merkezzâde Ahmed Efendi, meşhur Halvetî-Sünbülî şeyhi Merkez Efendi'nin oğludur. Bundan dolayı Merkezzâde, İbn Merkez ve Merkezî adlarıyla anılmaktadır. Ahmed Efendi'nin soyundan gelen Prof. Dr. Emel Esin'de mevcut olan İstanbul'daki Merkez Efendi Külliyesi'nin hamam ve müstemilatına ait 959/1552 tarihli vakfiyeye göre annesi, Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan'dır.

Ahmed Efendi babasından Arapça, Hadis, Tefsîr dersleri okudu. Zamanla ilimde babasını geçtiği rivayet edilmektedir. Merkez Efendi zaman zaman, "Oğlum Ahmed benden çok ileridir" dermiş. Daha sonra tasavvuf yoluna girdi ve bu yolun müntehâsına kadar ulaştı. Vaaz ve nasihatle meşgul oldu. Bu şekilde kendisinden pek çok kimse istifade etmiştir. Ahmed Efendi, Arap Dilinin en önemli sözlüklerinden biri olan, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) el-Kâmûsü'l-Muhît adlı eserinin ilk Türkçe tercümesi *el-Bâbûs*'ü 950/1543 yılında tamamladı. Kaynaklarda, bu tercümenin ulema nezdinde çok itibar gördüğü kaydedilmektedir.

Ahmed Efendi'nin vefat tarihi hususunda kaynaklar ihtilaf etmektedir. Taşköprîzâde'ye göre 963/1556 yılında, Hulvî'ye göre ise; "Uşşâk" şehrinde, 970/1562-63 yılında vefat etmiştir. Bunlardan Ahmed Efendi'nin çağdaşı olan Taşköprîzâde'nin verdiği tarih doğru olmalıdır.

Ahmed Efendi'nin el-Bâbûs dışında, günümüze ulaşan tek eseri astronomi sahasında kaleme aldığı "*Dürrü'l-Eflâk fi'l-Mukantarât*" adlı eseridir.

Ahmed Efendi, el-Bâbûs'ün mukaddimesinde yararlandığı kaynakları sayarak, sözlüğünü söz konusu kaynaklardan özetleyerek yazdığını ifade etmektedir.

el-Bâbûs kelimesi "çocuk" anlamına gelmektedir. Ahmed Efendi eserine verdiği ismi ve niçin bu ismi verdiğini mukaddimedede geçen bir ibarede açıklamaktadır. Müellif bu ibarede, el-Kâmûs'tan doğduğu için eserine el-Bâbûs ismini verdiğini ifade ediyor. Bu eser, el-Kâmûs'un tercümesi olması hasebiyle varlığını ona borçludur. Yani el-Kâmûs el-Bâbûs'ün varlık sebebidir. Tıpkı babanın, çocuğun varlık sebebi olması gibi. Böylece müellif eserine el-Bâbûs adını vermekle, bu eserin müstakil bir telif olmadığını, el-Kâmûs'tan kaynaklandığını ifade etmiş olmaktadır. Aynı zamanda bu ismi vermekle, el-Kâmûsü'l-Muhît yanında eserinin küçüklüğünü ifade etmek istemiş olabilir. Ayrıca kelimenin el-

Kâmûs kelimesiyle kafiyeli olması da müellifin bu ismi tercih sebeplerinden birisi olabilir.

el-Bâbûs'ün, başka hiçbir sözlüğe tam olarak benzemeyen orijinal bir tertibi vardır. Sözlük, öncelikle “*el-Müfredât*” ve “*el-Mürekkebât*” adlarında iki ana bölüme ayrılmaktadır. el-Müfredât adlı bölüm, sözlüğün nerdeyse tamamını kaplamakta olup -diğer sözlükler gibi- tek tek kelimeleri ihtiva etmektedir. Bu bölümde, el-Kâmûs'ta olduğu gibi, Cevherî'nin icat ettiği kafiye düzeni esas alınarak, son harfi müşterek olan kelimeler “bâb” adıyla bir araya toplanmış, daha sonra her bâbdaki kelimeler, ilk harflerine göre “fasıl” adıyla alfabetik olarak sıralanmıştır. Ancak, el-Bâbûs'ün tertibini, Cevherî ekolüne bağlı olarak yazılmış sözlüklerden ayıran esaslı bir fark vardır. O da kelimeler bâblara ve fasıllara taksim edilirken, köklerine itibar edilmemesi, kelimelerin telaffuz edildikleri şekliyle sıralanmış olmasıdır. Sözlüğün “*el-Mürekkebât*” adlı ikinci ana bölümü çok kısa olup, 310 varaktan oluşan müellif nüshasının sadece son iki varagını teşkil etmektedir. Bu bölümde iki kelimededen oluşan, terkip halindeki çeşitli deyimler, isimler, meşhur kişi ve yer adları yer almaktadır. Bölüm sadece fasıllara ayrılmış olup üç fasıldan müteşekkildir. Bunlar; Faslü'l-Elif, Faslü'l-Bâ' ve Faslü'l-Lâm Ve'l-Elif'tir. Ahmed Efendi sözlüğünde, anlamlarını mukaddimede açıkladığı bazı kısaltmalar da kullanmıştır.

Ahmed Efendi, el-Kâmûs'u olduğu gibi tercüme yoluna gitmemiş, gerekli gördüğü yerlerde başka kaynaklardan ilaveler yapmış, bazı maddeleri özetleyerek ya da kısaltarak almış, bazı maddeleri hiç almamış, özellikle tıp, eczacılık, baytarlıkla ilgili terimlere Türkçe karşılık bulmaya özen göstermiştir. Sözlüğün *Müfredât* bölümü yaklaşık olarak *yetmiş bin*, *Mürekkebât* bölümü ise *beş yüz küsür* madde ihtiva etmektedir.

Sözlükte sadece isim ve harf türünden kelimelere yer verilmiştir. Hiçbir surette fiil türünden bir kelime sözlükte yer almamaktadır. Ayrıca kelimelerin cümle içinde nasıl kullanıldığına dair hiçbir örnek verilmemiş, yalnızca bazı harf ve edatların cümlede kullanılışları ve yüklendikleri görevler belirtilmiştir. Masdar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tafdîl, ism-i tasgîr, sıfat-ı müşebbehe gibi fiilden türetilen isimlerin fiil köklerinden hiç bahsedilmemiştir.

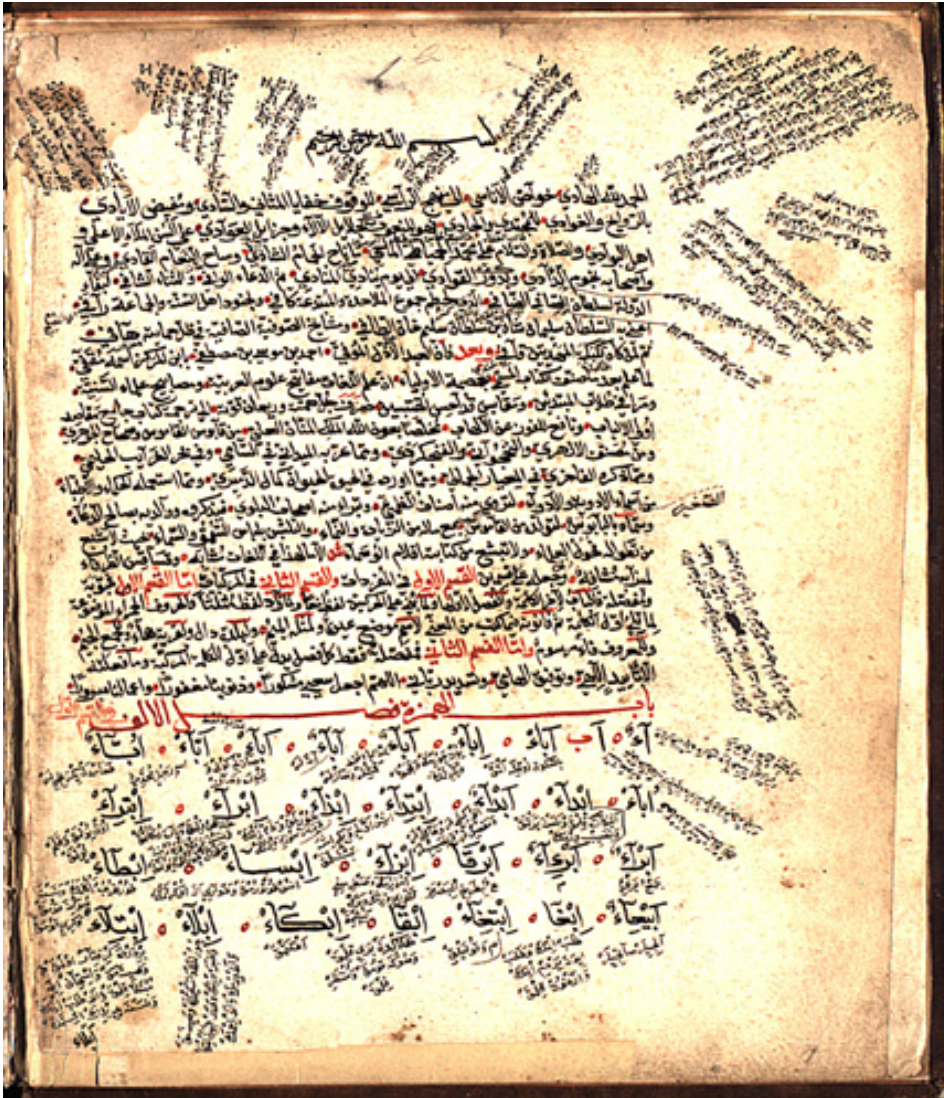
Hayvan isimlerini izah ederken Ahmed Efendi'nin, **ed-Demîrî**'nin *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserinden birçok alıntı yaptığı açıkça görülmektedir. Ancak bitkilerle ve tıbbî faydalarıyla ilgili el-Kâmûs'ta verilen bilgilerin bir çoğunu tercüme etmemiştir.

Eserde Eski Türkiye Türkçe'si devrine ait bazı öz Türkçe kelimelerin kullanılmış olması ve Denizli ağzının bazı özelliklerini taşıması, çağdaş Türk Dili araştırmaları açısından sözlüğe ayrı bir değer kazandırmaktadır.

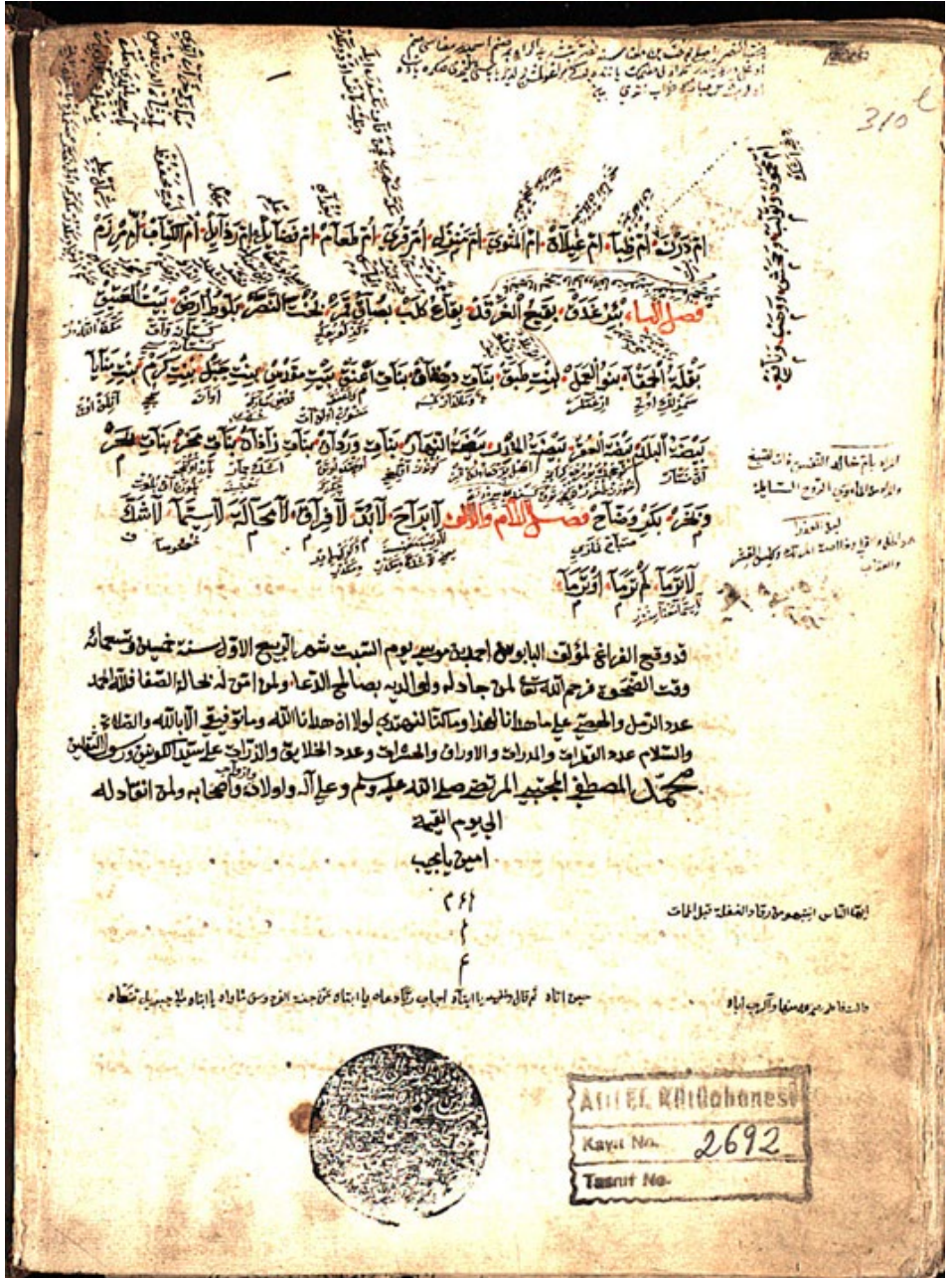
Henüz basılmamış olan eserin müellif nüshası *Âtıf Efendi Kütüphânesi, Âtıf Efendi Bölümü, 2692* numaralı nüshadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Edirne Selimiye Kütüphanesi ve Samsun Gazi Kütüphanesi'nde de nüshaları mevcuttur.

EKLER

EK 1 el-Bâbûs'ün Müellif Nüshasının İlk Sayfası:

EK 2 el-Bâbü'sün Müellif Nüshasının Son Sayfası:

EK 3 Dürrü'l-Eflâk Fi'l-Mukantarât adlı eserin Süleymaniye
Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü 2063/2 Numarada Kayıtlı
Nüshasının İlk İki Sayfası:

سم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعل بيوت الكواكب التي تحت وعرها
تلك من سر وجعلها متحركاً فيها وجعل الشمس لها دحلاً
ما دامت الشمس والقمر ورتب سبحانه اجسامها الدنيا والآخرة
وظفها من كل الشيطان الارواح والصدوة والسهم على
رسوله الذي هو نطق امة النبي ومطارد الجهل والدين
مهم لهم الهدى وبعد فبقول العبد الحق لا راحة للغير
اصيب من غير الجوى السهم كراحم لا رأيت سواك في
في معرفة القطرات غير خالصة عن الاشباب لغير العبد
او الايجاز لغير علم ان عين على ما هي عين شافية
مستوية على ارضي وتكون باناً وسببها من زوالها لا كورث
فيها ما هو الا كره والكسوه وركت ما في كثر الطول واليقين
البارئ الباب الاول في معرفة اقسام الخطوط الواسعة
في جداول

في جداولها واسماها اما الكوكب فهو النقطة التي يكون فيها
الخطوط ويقال لها الخطوط القطبية ايضاً واما الخطوط
الشمسية او على وجه الريح وكلها في حافة الخطوط يعلم
ان قول واما التي فهو الخط الذي يصعد للسموات والارض في وسط
الكوكب من غير كون واما التي قول فهو جسم تصوير كل كوكب
او سماوي او غيرها يعنى على الخطوط عند ارض الارض
يبنى ذلك الخطوط من الارض واما التي في ان
فيها الارض ان على الريح في طرف خطها لعلها لا ياتي
العبارة هي عند المركز والهدفة السفلى هي التي على طرف
فوق الارض وتسمى في كل واحد منها خطوط
الارض واما التي فيها الارض
من نفس المركز الارض فوق الارض واما التي فيها
فهي خطوط تسمى فيها الارض واما التي فيها

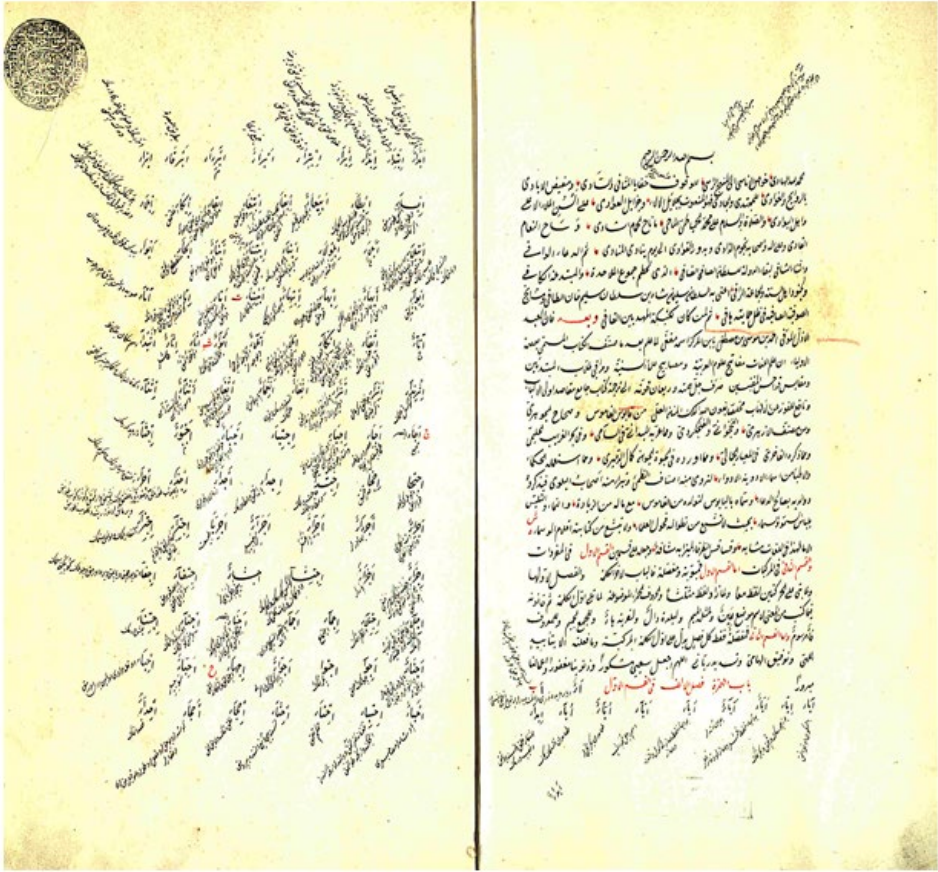
15
خطوط
الارض
تسمى

EK 4 el-Bâbûs'ün, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Bölümü, 3196 Numaralı Nüshasının İlk Sayfası:

EK 5 el-Bâbûs'ün Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Bölümü, 626 Numaralı Nüshasının İlk İki Sayfası:

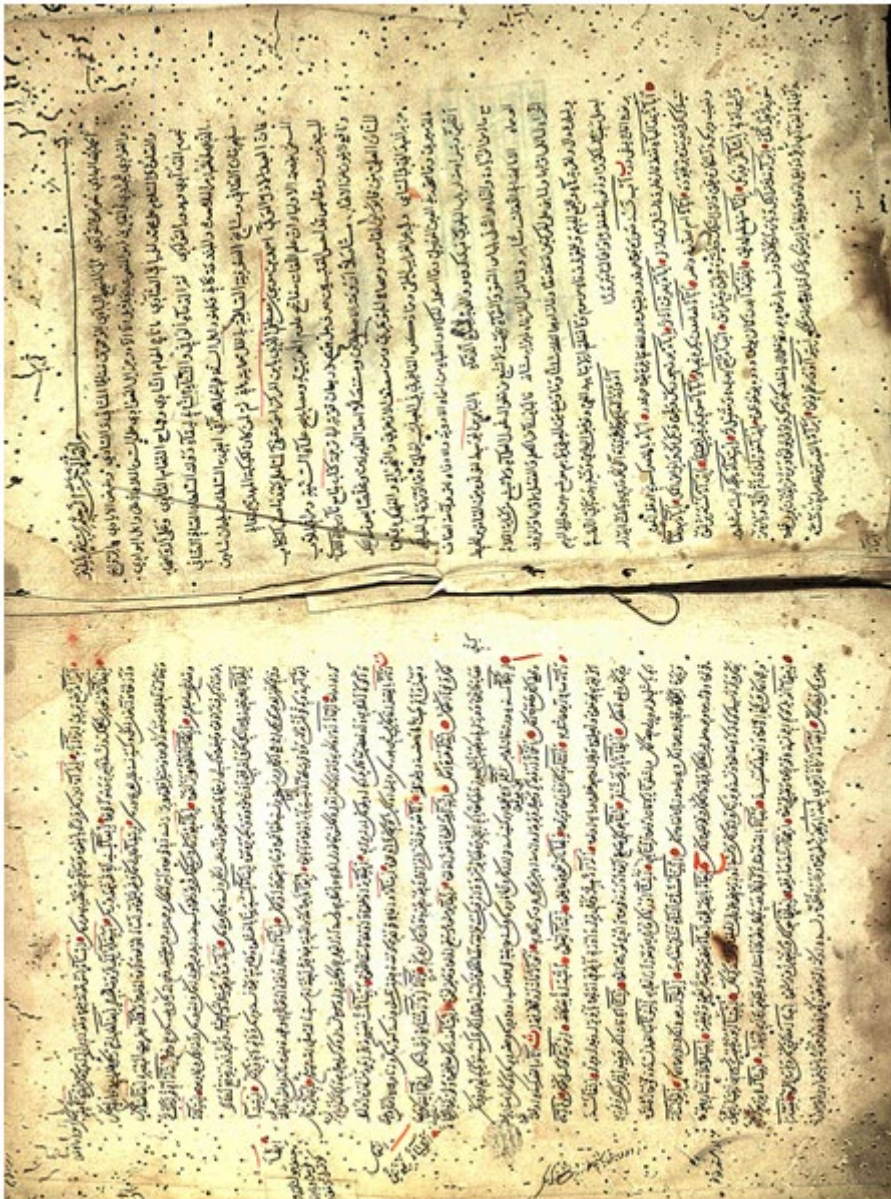

EK 6 el-Bâbü'sün Süleymaniye Kütüphanesi, Hamîdiye Bölümü,
1362 Numaralı Nüshasının İlk Sayfası:

الممدودية الهاء في خواص النوراني الى النبي ابوي المودود في نفايا المنان والى يوكو مفرق الابه
باري وج والفردي المصدري والي يوكو المودود كمالا من الاثار وعمل النوراني على السن على الام
الاجل لعل النوراني والقانون والتام على محمد وعلى الله واصحابه والمخاطب الساري وما كان
للمد المديكي من سلع النعام القاري يوكو الذي ويد النوراني في الدعاء المودود في الشاكر
لبقاء ذوات الالهة الصافي الضابط الذي يظلم زمرا للحدث والمسد عند كل من يوكو في السنية
والجاء عند الحق في عباد السلطنة سلطنة شاه من سلطنة سليم شاه الطالق وشاخي الصوفي في الصافي
في مطالبة هاتم في مكة لبيك المهديين فاق **و** فاه العبد الاله المودود
من صطفى الذي يان الموكر من يفتي في علم ما صنف الكتاب السوي معتمدا لا وليا لانه علم القنا
مفاتيح العلوم العربية ومصايح علماء السنية من راق على الابه المديكين ومقابض في
احسن التقنين من مرفوع الهمزة وديعاء قوتها في ترجمة كتاب جامع ما زب دوطي الابه
وفاي الفون عن الالهية ستا مالا درونا لاصطفين ومستصلا احدا لطيرين و
علمنا بغير الملكا لشاة العول من قانون القانوس وصلاح الجوهرية ومصنف لانه زهير و
النبي والضعف كروي وقما عن بد المديان في التا و في بحر النوراني الي يوكو و
ذكر القانوس في العيار الجاه و تها دره في النوع الحيوان كماه الديرية وما صح في
العين الموقية وما استعمل الحكماء والاطباء من اسماء الادوية والادواء لترقية من نفسا
انظر في تون من رباب بلور في ذكروه ووالديه يصلح الدعاء **قما بالابه يوكو الوسيط**
لوقن من القانوس الليرطه مع مال من الزيادة والنماء والقابل في التوتو والتا بحيث لا
تشع من قطا وله قول العلماء ولا تشع من كتابا قالم الوماء **ش**
الما هذ في اللغات مشابه وقا في النظر في الزيادة مشابهه فالبا للحر الكاه والفضل في
والحر في الخراف ما نال في الهاء والما في الحركتين لفظه معاه ولما اذ هما لفظه ثلثا
وما وضع لاسم من وضع عين و نولد بيوع وبلدات داله و لقرية هاء هو الجرح حرم والبعرض
فامر سوم وما قصلة الابنات بيد الهوي و توفيق الهاء وتسد يد تعلق الله
يعمل عيناشكن الهموز نونا هفوا او اعانا مبرود **باب الالف خصوصا في الهمزة**
اء على ذرة عاج وجل نام يفر دولا اسم بخر كاقبل اوكردوي دباغتا بدر الحرف ندا الهمزة
اذ بدأ ذكاة البعيد الحرف ندا القرب يقال اذيك فاكاة قريبا وهو فلا استقرام وحرف المبني

فكي

EK 7 el-Bâbûs'ün Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü, 154 Numaralı Nüshasının İlk İki Sayfası:

EK 8 el-Bâbûs'un Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Bölümü, 1224 Numaralı Nüshasının İlk İki Sayfası:

EK 9 el-Bâbûs'ün Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Bölümü,
646 Numaralı Nüshasının İlk İki Sayfası:

KAYNAKÇA

- Abdüssemi' Muhammed Ahmed. **El-Meâcimü'l-Arabiyye**. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1984.
- Ahmed Abdülğafûr Attâr. **Mukaddimetü's-Sihâh**. 2. Basım. Beyrut: Dârü'l-İlm Lil-Melâyîn, 1979.
- Ahmed Emin. **Duha'l-İslâm**. 5. Basım. Kâhire: Mektebetü'n-Nehda, 1956.
- Ahmed Şerkâvî İkbâl. **Mu'cemü'l-Meâcim**. Beyrut: 1987.
- Aka, İsmail. "*Hindûşah es-Sâhibi*". **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:18. İstanbul: 1998.
- el-Antakî, Dâvûd b. Ömer. **Tezkiretü Üli'l-Elbâb Ve'l-Câmi' Li'l-Acebi'l-Ucâb(Islamic Medicine 83-84)**. (Editör: Fuat Sezgin). (2 Cilt). Frankfurt Üniversitesi Arap-İslam İlimleri tarihi enstitüsü, 1996.
- Arpağuş, Hatice Kelpetin. "*Kara Dâvud İzmitî*". **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:24. İstanbul: 2001.
- Âsım Efendi, Mütercim. **El-Okyânûsü'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**. (4 Cilt). Osmaniye Matbaası, Hicrî: 1304/1305.
- Atâî, **Zeyl-i Şekâyik**. (Tarihsiz).
- Atay, Hüseyin, İbrahim ve Mustafa. **Arapça-Türkçe Büyük Lugat**. Ankara: Bayrak Matbaası, 1964.
- el-Ayvansarayî, Hafız Hüseyin Efendi. **Hadîkatü'l-Cevâmi'**. İstanbul: Hicrî:1281.
- Bağdatlı İsmail Paşa. **Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin Ve Âsârü'l-Musannifin**. (2 cilt). İstanbul: M.E.B. , 1951.
- _____ **İzâhü'l-Meknûn Fi'z-Zeyl-i Alâ Keşfi'z-Zünûn An Esâmi'l Kütübi Ve'l-Fünûn**. (2 Cilt). 2. Basım. İstanbul: M.E.B. , 1971.
- Bayat, Ali Haydar. "*Yeni Kaynakların Işığında Merkez Efendi ve Hakkında Bazı Yanlışlıkların Düzeltilmesi*". **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**. Sayı: 65: 121-131, Nisan 1990.
- Brockelmann, Carl. **GAL**. Leiden: E.J. Brill, 1949.
- _____ **GAL Supplementband**. Leiden: E.J. Brill, 1938.

- Bozgöz, Faruk. “*Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Dilleri*”. **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 20, 277-294.
- Bursalı Mehmed Tahir. **Osmanlı Müellifleri**. İstanbul: Matbaa-i Âmire, Hicrî:1333.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. **Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-Arabiyye**. (Tahkik: Şihâbüddîn Ebû Amr). (2 Cilt). Birinci Basım. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.
- Çalıköğlü, M. Asım. **Sünbül Efendi ve Merkez Efendi'nin Resimli Hayatı ve Hüviyetleri**. 2. Basım. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1960.
- ed-Demîrî, Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ. **Hayâtü'l-Hayevân el-Kübrâ**. (2 Cilt). 5. Basım. Kahire: 1978.
- Durmuş, İsmail. “*Merkezzâde Ahmed Efendi*”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2004.
- Emîl Ya'kûb. **el-Meâcimü'l-Luğaviyyetü'l-Arabiyye**. 1. Basım. Beyrut: Dârü'l-İlm Lil-Melâyîn, 1981.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan. “*Dâvûd-i Antâkî*”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:9. İstanbul: 1994.
- Erkan, Mustafa. “*Bahrü'l-Garâib*”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:4. İstanbul: 1991.
- _____ “*Halîmî, Lutfullah*”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:15. İstanbul: 1997.
- Esin, Emel. “*Merkez Efendi ile Şah Sultan Hakkında Bir Hâşiye*”. **Türkiyât Mecmuâsı**. Cild: 19: 65-92, 1977-1979.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi**. Birinci Basım. İstanbul: İkdâm Matbaası, Hicrî:1314.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. **Besâiru Zevi't-Temyîz Fî Letâîfi'l-Kitâbi'l-Azîz**. (Neşreden: M. Ali en-Neccâr). Kahire, 1383/1963.
- _____ **el-Kâmûsü'l-Muhît**.(Tahkikli Metin).Birinci Basım. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- _____ **el-Kâmûsü'l-Muhît**. (4 Cilt). 2. Basım. Mısır: 1952.
- Furat, Ahmet Subhi. **Al-Fîrûzâbâdî'nin As-Sihâh'ı Tenkidi**. İstanbul: 1978.

- Gökbilgin, M. Tayyib. *“Lutfi Paşa”*. **İslam Ansiklopedisi**. Cilt:7. İstanbul: M.E.B. , 1957.
- Gövsâ, İbrahim Alâettin. *“Âsım Efendi”*. **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**. Yedigün Neşriyat, (Tarihsiz).
- el-Hulvî, Mahmûd Cemâleddîn. **Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeât-ı Ulviyye**. (Hazırlayan: Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993.
- Hüseyin Nassâr. **El-Mu’cemü’l-Arabî Neş’etuhû Ve Tetavvuruh**. Kahire: 1968.
- _____ **el-Mu’cemü’l-Arabî**. Bağdat: 1980.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. **Lisânü’l-Arab**. (15 Cilt). 1. Basım. Beyrut: Dârü Sâdır, (Tarihsiz).
- İbn Sînâ. **el-Kânûn Fî’t-Tıbb(İslamic Medicine 6-7-8)**. (Editör: Fuat Sezgin). (3 Cilt). Frankfurt Üniversitesi Arap-İslam İlimleri tarihi enstitüsü, 1997.
- İzgi, Cevat. *“Demîri, Ebü’l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kâhîrî eş-Şâfî”*. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:9. İstanbul: 1994.
- _____ *“Hayâtü’l-Hayevân”*. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:17. İstanbul: 1998.
- İzzeddîn İsmail. **El-Mesâdirü’l-Edebiyye Ve’l-Luğaviyye Fî’t-Türâsi’l-Arabî**. Beyrut: Dârü’n-Nehdati’l-Arabî, 1976.
- İzzet Hasan. **El-Mektebetü’l-Arabîyye**. Dimeşk: 1970.
- Karatay, Fehmi Edhem. **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu**. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1961.
- Kâtip Çelebi. **Keşfü’z-Zünûn An Esâmî’l-Kütübi Ve’l-Fünûn**. (2 Cilt). 2. Basım. İstanbul: M.E.B. , 1971.
- Kılıç, Hulûsi. *“Cevherî, İsmâil b. Hammâd”*. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:7. İstanbul: 1993.
- _____ *“Fîrûzâbâdi”*. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:13. İstanbul: 1996.
- _____ *“el-Kâmûsü’l-Muhît”*. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:24. İstanbul: 2001.
- _____ **Türkçe’de Arap Lexicographie’si Çalışmaları**. (Basılmamış Doktora Tezi). Konya: 1972.

- Kıyıcı, Selahattin. “*Ezherî, Muhammed b. Ahmed*”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:12. İstanbul: 1995.
- Köprülü, M. Fuad. “*Âsım Efendi*”. **İslam Ansiklopedisi**. Cilt: 1. İstanbul: M.E.B. , 1940.
- Luvis el-Ma’lûf. **el-Müncid Fî'l-Lugati Ve'l-Âlâm**. 20. Basım. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Mecdî Efendi. **Terceme-i Şekâyik**. (Tarihsiz).
- Mehmed Süreyya. **Sicill-i Osmânî**. Matbaa-i Âmire, (Tarihsiz).
- el-Meydânî, Ebü'l-Feth Ahmed b. Muhammed. **Es-Sâmî Fî'l-Esâmî**. Tahran: Hicrî:1345.
- Muhtar, Cemal. “*İslâm'da Sözlük Çalışmaları II.*”. **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. Sayı: 4: 335-336, 1986.
- Ömer Rızâ Kehhâle. **Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü Musannif'l-Kütübî'l-Arabiyye**. (15 Cilt). Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957.
- Öngören, Reşat. “*Merkez Efendi*”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2004.
- _____ **Osmanlılarda Tasavvuf**. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Samsun Gazi Kütüphanesi Yazma Eser Tespit Fişleri**. Cilt:4, 1994.
- Sancak, Seyyid. “*Kur'an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde Empati Kavramı*”. **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. 3(6), 42–71.
- _____ “*Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İdkab Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi*”. **dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)**. Bahar 2019, Cilt:7, Sayı:13, 94-115.
- Şemsettin Sâmî. **Kâmûs-i Türkî**. (Hazırlayan: Şaban Kurt). 12. Basım. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002.
- Taşköprizâde Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi. **eş-Şekâyiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ-i Devleti'l-Osmâniyye** (neşreden: Ahmed Subhi Furat). İstanbul: Edebiyat Fak. Basımevi, 1985.
- Tayşi, Mehmed Serhan. “*Merkez Efendi: Hayatı ve Tasavvufî Şahsiyeti*”. **Denizli Sempozyumu Bildirileri:27-30 Eylül 1988**, Denizli: Denizli Valiliği Yayınları, 1989. s. 74-85.

- Tüccar, Zülfikar. “*Meydânî, Ahmed b. Muhammed*”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Cilt:29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2004.
- Uğur, Ali. “*Merkez Efendi-Zâde Ahmed Efendi Hakkında Bazı Önemli Bilgiler*”. **Denizli Sempozyumu Bildirileri:27-30 Eylül 1988**, Denizli: Denizli Valiliği Yayınları, 1989. s. 299-307.
- Yakıt, İsmail. “*Merkez Efendi ve Şiirlerindeki Tasavvuf Felsefesine Ait Kavramların Açıklanması*”. **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu 27-30 Eylül 1988: Bildiriler**.Denizli: 1989. s. 124-129.
- Yazıcı, Tahsin. “*İstanbul’da İlk Halvetî Şeyhleri*”. **İstanbul Enstitüsü Dergisi**. Sayı: 2: 104-113, İstanbul: 1956.
- _____ “*Merkez Efendi*”. **İslam Ansiklopedisi**. Cilt: 7. İstanbul: M.E.B. , 1957.
- Yusuf b. Ya’kûb. **Menâkıb-i Şerîf ve Tarîkatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarîkat-i Aliyye-i Halvetiyye**. Hicrî:1290.
- Zâkir Şükrî Efendi, **Mecmûa-i Tekâyâ**. Berlin: 1980.